

AZ EUFÉMIZMUS

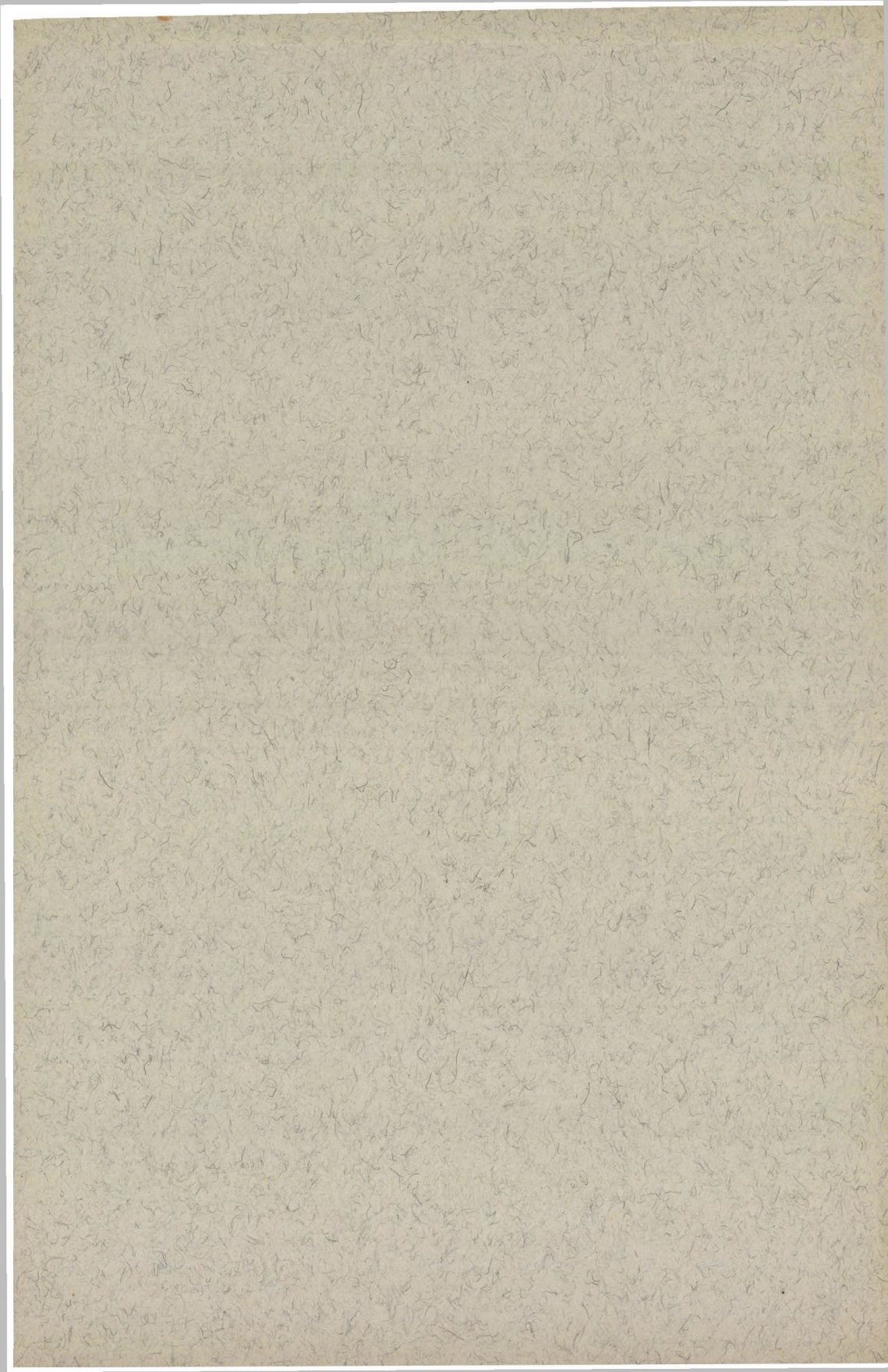
IRTA

ZLINSZKY ALADÁR

LEV. TAG

A GR. VIGYÁZÓ SÁNDOR- ÉS FERENC-VAGYON
JÖVEDELMÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1931.

AZ EUFÉMIZMUS

I R T A

ZLINSZKY ALADÁR

LEV. TAG

A GR. VIGYÁZÓ SÁNDOR- ÉS FERENC-VAGYON
JÖVEDELMÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1931.

Sárkány Nyomda R. T. Budapest, VI., Horn Ede-utca 9. Tel.: 221—90.
Vezetők: Dr. Wessely Antal és Wessely József.

I.

A stilustudomány napjainkban reneszánszát éli. A nyelvtudományi felfogás, mely a stilisztikára is döntő, a tizenkilencedik században két nevezetes fokon ment át: a történetin és természettudományin, de egyik sem termékenyítette meg a stilisztikát, amely megmaradt annak, aminek az ókor hagyományozta, a stilusjelenségek bizonyos formális-logikai csoportosításának. A stilustudomány egyik nagynevű képviselője, Bally, egyenesen történetellenes álláspontra helyezkedik s a természettudomány sem hozott a stilisztikának oly értékes ajándékot, amilyen a nyelvészet számára a fonétika volt. A stilisztika a szellemtudományi irány uralomrajutásával kapott új lendületre. A művészetek és így az irodalom terén is a stílusvizsgálat lett fontos: fejlődésük nem más, mint ízléstörténet. Croce és Wundt kimutatták, hogy mind a nyelv, mind a művészet: *kifejezés*, *expressio*, az emberi lélek reakciója a külvilágból vett hatásokra. Vossler szerint a stilisztika egyenesen betetőzése a nyelvtudománynak: a nyelvi jelenségek belőle magyarázandók, mint leg-

¹ Ezt az értekezést levelező taggá választásom alkalmából olvastam fel mint székfoglalót 1923. október 8-án. Néhány évig anyagi nehézségek miatt nem jelenhetett meg, azután pedig átdolgoztam és az eufémizmus egész körére kiterjesztettem. Kivonatát annak idején közölte a Magyar Nyelv (XX. 8—9.), egy részletét pedig ugyan ezen folyóirat Színnyei-száma (M. Ny. XXIII. 100—109. A névvarázs).

Kedves kötelességet teljesítek, midőn ez alkalommal köszönetet mondok Blau Lajos, Osztern Salamon, Horváth Dezső uraknak és főként Heller Bernát úrnak, akik a bibliai és héber vonatkozásokban munkámat irányítólag támogatták, valamint az Orsz. Rabbiképző intézet fiatal könyvtárosainak, kik a források felkutatásában segítettek.

felső elvből. A nyelvi jelenségek pedig voltaképen esztétikai természetűek.² Gustav Gerber nagy kétkötetes műve, mely a múlt század hetvenes éveiben jelent meg: *Die Sprache als Kunst*, a nyelvet mint művészi eszközt vizsgálta, Croce és követői magát a nyelvet tartják művészi terméknek, mely a többi művészettel egyetemben az esztétika körébe tartozik. Sprachgeschichte ist Kunstgeschichte, tanítja Vossler.

Bármennyi túlzás legyen is e felfogásban, számunkra megmarad a stílusjelenségek fokozott vizsgálatának szükségége. De nem mint magukban álló jelenségeké. Vizsgálnunk kell azon társadalmi állapotokat, viszonyokat, melyek közt a beszélő él és azon folyamatokat, melyek lelkében végbemennek s melyekre beszédével reagál.

Az ember társadalmi lény, ahogyan már Aristoteles meghatározta, de amit egész jelentőségében csak a tizenkilencedik század értett meg. Az ember nem él egyedül, hanem másokkal együtt; minden tetteben számolnia kell tehát embertársával is. Az ember azonban, noha *szociális* lény, nem *szocializált* is egyszersmind, mint némely állatfaj, teszem a méhek vagy hangyák, ahol az egyén tökéletesen alárendeli magát a közösségnek s meg sem kísérti magát alóla kivonni. Az emberben két ösztön működik folytonosan: az *individuális* arra ösztönzi, hogy egyéniségét a lehető legtökéletesebben érvényesítse, akaratát, érzelmeit, gondolatait másokkal elfogadtassa, sőt másokra rákényszerítse. A *szociális* ösztön ellenben arra készíti, hogy másokra tekintettel legyen, énjét korlátozza, mások jogát elismerje, sőt, ha túlhatalommal áll szemben, hogy

² Wenn das idealistische Kausalitätsprinzip in der Sprachentwicklung tatsächliche Geltung hat, so müssen sämtliche Erscheinungen, die von den unteren Disziplinen, als da sind: Lautlehre, Flexionslehre, Wortbildung und Syntax, aufgezeichnet und beschrieben werden, ihre letzte einzige und wahre Erklärung in der obersten Disziplin, d. h. in der Stilistik finden. Die sogenannte Grammatik muß in die ästhetische Betrachtung der Sprache ganz und restlos aufgelöst werden. (Positivismus u. Idealismus i. d. Sprachwissenschaft 1904. 10. 1.)

énjét egyáltalában elnyomja. Az élet e két ösztön folytonos küzdelme, ide-oda ingadozás a kettő között; majd az individuális ösztön győzi le a szociálist, majd az emezt. Oly harc ez, amelyet úgyszólván a lét minden pillanatában újra és újra mindenkinek meg kell vívnia. A cél bizonyos egyensúly, bizonyos harmónia létrehozása, de ez csak esetről-esetre, úgyszólván pillanatokra sikerül.³

Midőn tehát azt valljuk, hogy a nyelv kifejező mozgás, kifejezése érzelmeinknek, gondolatainknak, akaratunknak, ezt nem úgy kell értenünk, hogy csupán visszhangja a bennünket kívülről ért benyomásoknak, mintegy passzív magatartás, hanem ugyanakkor másokra is akarunk hatni, őket mintegy a magunk érdekvilágába akarjuk vonni, a magunk igazáról meggyőzni. Nemcsak az a fontos tehát, *amit* mondunk, hanem az is, *hogyan* mondjuk, minő alakot, minő hangot, minő színezetet adunk mondanivalónknak, egyszóval: *minő stílusban fejezzük ki magunkat?* Ez tulajdonképp a stilsztika főadata: *a kifejezés formáinak vizsgálat.*

A kifejezés formáit vizsgálva már most, azt látjuk, hogy azokat az érzelmeket, amelyek individuális ösztönünkből folynak, a nyelv rendkívül nagy erővel fejezi ki. Érzelmi kifejezéseink majd mindig túlzottak. Ha például valamely fogalom nagyságát akarjuk valakivel éreztetni, akkor azt annak a hatásnak alapján fejezhetjük ki, amelyet reánk tett. Azt mondjuk például: *szörnyű* hanyagság, *rettentő* meleg, *borzasztó* fáradtság, *irtóztató* csapás. Ezekben a fogalom nagyságának ijesztő, megdöbbentő volta van jelezve. De érzékeltethetjük a csodálkozás kifejezéseivel is: *csodás* tehetség, *páratlan* szorgalom, *mesés* gazdagság, *hallatlan* szerencse, *kimondhatatlan* szégyen, *hasonlíthatatlanul* jobb. A gyakori használat csökkentheti az érzelmi értéket, de a forrás, amelyből e kifejezések eredtek, kétségtelenül az erős érzelem, indulat volt. A „borzasztó” még a XVI. század végén *hajborzasztó* volt, tehát még csak igazán borzalmat okozó dolgokra alkal-

³ V. ö. Bally. *Le langage et la vie*. Genève. 1913. 30. l.

mázták. Az „iszonyú” is ilyenformán szerepel régi irodalmunkban: *iszonyú vad, iszonyú kemény*. Apáczainál ilyeneket is olvasunk: A fűzfa *szernyű hamar nő*. Bercsényi leveleiben: *szörnyen vigyáz*. És Mikesnél: *Rettentő fejés, makacs állat a tűzok*.⁴ De már Geleji Katona óv, hogy nem *szörnyű szép, rettenetes jó, iszonyú édes*. (Mny. 4:113). Ez a túlságbacsapó érzelem diktálja képeinket is, hogy mindjárt az ellentétet vegyem, a kicsinység képzetére: *Öklömnji* gyerek. Nincs *tenyérsnyi zöld hely* nagy határ mezőben (Arany. Toldi. I.). Egy *tapodtat* se enged. Egy *lépést* se teszek. Egy *fillér kis darab*, de annyi hely sincsen, Hová az orcáján csókvetést ne hintsen. (Arany. Toldi. VI.) *Csepp, szikra, sziporka, mákszem, morzsa, fíkar, csipetnyi, hajszálnyi, körömfeketényi* mind e túlzott kicsinység kifejezései.

Igy vehetnők a szeretet és gyűlölet kifejezéseit is és sorra mind az érzelmeket. Például, ha valakit *gyilkosnak, rablónak, haramiának* korholunk, vagy állatokhoz hasonlítva *marhának, ökörnek, disznónak, majomnak* mondunk el, vagy ellenkezőleg a szeretet nyelvén *istennőnek, királynőnek, angyalnak, szentnek* nevezünk.

Az újabb nyelvlélektan a jelentésváltozás főokát egyáltalán az affektusban keresi: az érzelmileg erősebb jelentésű szó kiszorítja a kevésbé hatásost, míg nem a gyakori használat folytán maga is megkopik s egy érzelmileg elevenebbnek ad helyet. Sperber ezt a szavak dinamikájának nevezi s a róla szóló tudományt dinamológiának.⁵ Maga a metafora is sok esetben nem más, mint a fogalomnak egy érzelmileg erősebb fogalomkörbe való kapcsolása, hogy annál hatásosabbá tegyék. Szólásaink legnagyobb része az abszurdumig menő túlzás, csak hogy érzelmeinket minél hathatósabban fejezhessük ki: *Azt sem tudom, a fejem hol áll. Szerettem volna ott nyomban el-*

⁴ Simonyi Zsigmond. Jelentéstani szempontok. Ak. Érték. 1916. 6. l.

⁵ Hans Sperber. Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung. Halle. 1914. 45. l.

süllyedni. Meghalni se érek rá, annyi a dolgom. Vért iz-zad, holtra dolgozza magát, fát vághatsz a hátán, lehozná a csillagot az égről, elment az esze és a többi.

Igy járunk el akkor, ha érzelmeinket szabadon érvényesíthetjük, gondolatainkat, ítéleteinket szabadon ki-mondhatjuk.

II.

Az eufémizmus a stilisztikának az a fejezete, mely arról szól, miként igyekszünk kifejezéseinket módosítani akkor, ha önünket nem érvényesíthetjük szabadon, ha érzelmeinket korlátozni, leplezni, esetleg egészen el is kell nyomni; ha felsőbb hatalmak, ha a társadalom, ha környezetünk, akikhez beszélünk, akiktől függünk, éreztetik ránk hatásukat.

Maga a szó a vallás köréből való: εὐφημεῖν a. m. a latin *favere lingua*. Áldozatok, imák alkalmával csak jó jelentésű szavakat volt szabad használni; ám mivel a hallgatóság minden szent igyekezete mellett is megvolt a veszedelme, hogy tilos szó esik, utóbb egészen eltiltot-ták a beszédet s az ily cselekvényeknél teljes hallgatást parancsoltak. *Favete linguis!* kedvezetek nyelvetekkel, azaz maradjatok áhitatos csendben. A fuvolák még az áldozati állat esetleges hangját is elnyomták.

Valóban az első nagyobb terület, ahol önünket el kell nyomni, a vallás területe: az istenséggel szemben való magatartás. S tekintve azt a helyzetet, melyet az isten, vagy istenek, a különféle jó és rossz szellemek a népek primitív korában elfoglalnak, mikor jóformán az életnek semmi ténye sem mehet végbe nélkülök, igen nagy lesz az a szerep, melyet az eufémizmus ebben a korban ját-szani fog. De ebbeli fontossága megvan még napjaink-ban is.

Ehhez hozzá kell foglalnunk még egy körülményt:

a szó hatalmát a kultúra kezdetleges fokán. A primitív gondolkozó úgy képzei, mintha a beszédnek minden szava külön lényként válna ki a beszélő lelkéből és tovaszállva önállóan folytatná létezését; mintha többé nem egyszerűen a beszélőnek szubjektív állapotát fejezné ki, hanem attól független jelentőségre tenne szert. Mint az álomképek, hasonlóan a szavak is szubstanciális valóságokként tűnnek fel az ily gondolkodás előtt.¹ A homerosi ἔπεα πτερόεντα nem csupán metafora, mely a szavakat madarakhoz hasonlítja, hanem valósággal madaraknak képzelték el a szavakat, mint a léleknek részeit, mely maga is madár. A lélekmadár, a Seelenvogel, a primitív vallásokban minden népnél szerepel.² A haldokló utolsó lehellete, mely hideg időben egy felszálló felhőcske alakjában látható is, fehér madárrá válik a nép képzeletében. A madarakat egyáltalában úgy tekintik, mint lélekhordozókat, akikben talán valamelyik ősöknek élete folytatódik. A madárjóslat, az augirium (a szó tövében az *avis* szó rejlik), az ősök lelkét puhatolja a madarak repülésében s tőlük kér tanácsot. Hamupipőke holt anyja galamb képében jelenik meg a sír felett és adja át leányának a három diót, mely a kért ruhákat tartalmazza. Az orleansi szűz máglyájáról, mikor Rouenban 1431-ben elégették, szintén egy fehér galamb röppent föl. Az osztják énekek verebet, vércsét emlegetnek. Egy német faluban még néhány évvel ezelőtt is nagy riadalmat okozott egy fekete csóka, mely a temetés idején a szomszédos ház fölött repkedett: mindenki az elhunyt lelkét vélte benne látni. Hiszen a madár hangja oly hasonló az emberéhez, csak finomabb, dallamosabb, amilyen a lélek hangja lehet, mely olykor saját belsőkben is megszólal. Már Homérosnál a szirének oly madarak, kiket Hades az alvilágból küldött fel, hogy a halandókat szép hangjukkal a holtak birodalmába csalogassák. A mese kedveltjei megértik a madarak beszédét; Assisi Szent Ferenc legendájában vi-

¹ Hornyánszky Gyula. A szó hatalma. E. Ph. K. 1914. 633. l.

² Munkácsi Bernát. Lélekmadár. Nyör. 52:72.

szont ők hallgatják figyelemmel a szent prédikációját. Innen a madárjóslás, az augurium hite is. A nyelv oly kifejezései, mint az említett homérosi ἔπεα πτερόεντα minden nyelvben élnek: a latin *verba volant*, a német *geflügelte Worte*, a francia *mots ailés* s a magyar *szárnyas íge*, *szálló íge*, *röpke szó*. *Repül a szó*, gyorsan hangzó kísérője büszke jelnek, mondja Arany a Szibinyáni Jánkban. Ennius azt kéri az utókortól, hogy ne sirassák, mert holta után az emberek ajkán fog röpködni, *volito vivus per ora virum*. Aranynál: valamint *Száll a madár ágrul ágra*, úgy *Száll az ének szájrul szájra*. Petőfi a fülemüléről énekli, hogy: E madár az én szerelmem, Az én elsőhajtott lelkem.

Ezen a felfogáson alapul a varázsigébe vetett hit is: a szó maga mint olyan bír itt hatalommal és képes csodákat művelni. Akinek a varázsige birtokában van, a legveszedelmesebb szellemeket is szolgálatára kényszerítheti. Ennek a mi néphagyományaink, népmeséink is számos példáját szolgáltatják. Primitív népeknél a földművelő varázsigékkal biztosítja földjének termékenységét, gyógyítja meg a beteg fát, pusztítja el a kártékony állatokat. A betegség az ösfelfogás értelmében mindig démonoktól való megszállottság: a gyógyítás varázslók mestersége, kik titkos igékkel kiűzik a betegből a gonosz lelket. Vesta szüzei varázsigeszerű imájukkal megállásra kényszerítették a szökevény rabszolgát, ha még nem hagyta el a város határait, s amint Vergilius énekli:

Carmina vel caelo possunt deducere Lunam.
Carminibus Circe socios mutavit Ulixi,
Frigidus in pratis cantando rumpitur anguis.

(Ecloga VIII. 70—73).

A szó hatalmába vetett hit következménye a ráolvasásoknak, később az imáknak. Az imádság primitív felfogás szerint nem is más, mint az istenség akaratát a szó és a formula hatalmával varázslat alá vonni s mintegy kényszeríteni a kérelem teljesítésére. Azért a helyes szó megválasztása ilyenkor rendkívül fontos. Az istent nem elég személyneven szólítani, hanem melléknevei közül el kell

azt találni, mely ily esetben ép a leghatásosabb. Inkább halmozni kell a melléknevezeteket, hogy a megfelelő okvetlen köztük legyen. Így tesznek már a homerosi himnuszok. Horatius a *Carmen saeculare*-ban, miután Dianát Apolloval együtt a bevezetésben megemlítette, különösen Dianához fordul, hogy a polgárok számára termékenységet könyörögjön. Ekkor már csak mellékneven nevezi:³

Rite maturos aperire partus
Lenis, Ilithyia, tuere matres,
Sive tu Lucina probas vocari,
Seu Genitalis!

Ezért fontos az imák szószerint való áthagyományozása is. Ismeretes, hogy az imádságok mennyi régi szóalakot, kifejezést őriztek meg, épen mert tilos változtatni a szövegben, különben a tartalom érvénye forog veszélyben.

Az előszónak ez a hatalma az írás feltalálásával átment a betűre, a festett, vésett, írott, nyomtatott szóra is, s megtartotta mindazokat az asszociációkat, melyek az eleven hangsorokhoz fűződtek. A leírt varázsigé ép oly kényszerítő erővel befolyásolja a démonokat, mint az élőszó. A rómaiak varázsjegyekkel, archaikus, barbár szavakkal beírt amuletteket hordtak, az ellenségnek szánt átkot ólomtáblákra szegelték (*defixio*), a szerelmes ifjú lenyelte a lapot, amelyre imádottja nevét írta; varázsserejű szövegek elmondásánál szent könyvekkel ellenőrizték a hagyományos ígék megtartását. A szibillai könyvek és a *Carmina Martiana* féltve őrzött szövegéből jóslatokat olvastak ki.⁴

Ha ily önállósága van a szóknak általában, mennyivel inkább megvan az önálló létre és jelentőségre törekvés a személyneveknél: az istenek és emberek neveinél. Primitív gondolkodás szerint a név nemcsak egyszerűen megkülönböztető jegye a kérdéses személyeknek, hanem legégyénibb tulajdona, mely reá nézve jót vagy rosszat jelenthet. *Nomen et omen*. A név maga varázsserejű lehet épúgy, mint az, aki viseli. A névvel varázslat útján vissza

³ Usener. *Griechische Götternamen*. Bonn 1896. 336. 1.

⁴ Zolnai Béla. *A látható nyelv*. Minerva V. 24. 1.

is lehet élni s tulajdonosát megrontani, viszont a puszta név útján jeles tulajdonságokat is átszármaztatni. Der Indianer sieht seinen Namen nicht als eine einfache Etiquette an, sondern als einen deutlichen Teil seiner Individualität, nicht anders, als seine Augen, oder seine Zähne. Er glaubt, daß er durch einen böswilligen Gebrauch seines Namens ebenso gewiß werde leiden müssen, als durch eine seinem Körper zugefügte Wunde: írja Levy-Brühl A természeti népek gondolkozásmódjáról szóló könyvében.⁵ A görögök szerettek az újszülöttnak istenre emlékeztető nevet adni, mint Theodoros, Theokritos, Theodotos, Herodotos. Az attikai Lykomidák őseit, Lykost, egyenesen farkas képében ismerték. Nevük ama totemisztikus farkaskultuszra utal, melynek emlékeit az athéni Lykeion tulajdonosa, Apollon Lykeios is őrizte (Hornýánszky Gy. i. m. 642. l.). A magyarság a totemizmus korában a völgyi bolgár törökséggel érintkezve ragadozó állatokról, főként madarokról nevezte el fiait, mint Ákos: sólyom, Kartal: sas, Kaplony: párduc, Kurd: farkas, Bese: kánya, Torontál: sólyom. Árpád Kézai szerint *de genere Turul* származott (Gombocz: Árpádházi török személyneveink. Mny. 10:24). Mindebben az a hit vezette, hogy a névvel együtt rászállanak az illető állat hatalmas tulajdonságai is: ereje, bátorsága, gyorsasága, harci készsége; oly jellemvonások, melyeket a hadakozó, zsákmányszerző nép, mint a magáéhoz hasonlatosakat és kíváncsokat első sorban becsült. És ha a keresztény szülő valamely szentet választ gyermeke nevéül, sokszor azt, akinek névünnepe született, abban a hitben teszi, hogy az illető szent a névazonosságnál fogva védeni, segíteni fogja az élet viszontagságai, megpróbáltatásai között.

Az eufémizmus a neveket illetőleg abban nyilvánul, hogy bizonyos esetekben bizonyos neveket nem szabad kiejteni. Ez az eufémizmus legtokéletesebb formája: a tilos szó teljes elhallgatása. Euphemismus per silentium.

⁵ Levy-Brühl. Das Denken der Naturvölker. Wien u. Leipzig 1921. 35. l.

Ez érvényesül a primitív népeknek abban a szokásában, amelyet *tabu*nak nevez a néptudomány. A tabu az a törvény, amely megtiltja, hogy bizonyos tárgyak, vagy személyek nevét kiejtsék. Ilyen szó például a törzsfőnek, fejedelmnek neve, mely attól a pillanattól, hogy az uralmat átveszi, tabu. Ez tehát *névmágia*, névvarázs. Még rendesen a hasonló nevűeknek is meg kell nevüket másítaniok; ha pedig a szó a rendes szókinsben is előfordul, azt onnan száműzik és más szóval helyettesítik. Sőt még azoknak a szavaknak is pusztulniok kell, amelyek a fejedelmi név egy-egy szótagját tartalmazzák. Míg Tahitiban Pomare királyné uralkodott, a *po* (éjtszaka) szót nem volt szabad kiejteni s helyette *mi*-t mondtak. Egy más főnök *Tu* neve azt okozta, hogy a *fetu* (csillág) szót nem így, hanem *fetiának* ejtették. Titok az egyes törzsek totemneve is, mert a totemállat, melyről a törzs el van nevezve, egy-szersmind védőszelleme is annak, s más törzsnek tilos ezt a nevet felvenni, mert ezzel elhódíthatná magát a démoni is a név birtokosától. Mikor a Septuagintát görögre fordították, Ptolomaeus király feleségének neve *Lagos* volt, ami „nyulat” jelent. Ezt a szót, mely különben is egy tisztátalannak tartott állat neve volt, nem merték használni, hanem helyette *rövidlábút* írtak (Megilla. Tractatus. 9 b.). Hasonló az eljárás a szellemekkel szemben. Nansen beszéli, hogy a grönlandiak, ha egy gleccser mellett eveznek el, nem merik nevét kimondani, különben szelleme megharagudnék s egy jéghegyet vetne útjukba. Észak-amerikai indián törzsei azt hiszik, hogy ha útközben a sziklák, szigetek, folyók neveit kimondanák, sok esőt kapnának, hajótörést szenvednének, vagy valamely viziszörny nyelné el őket. Levy-Brühl írja *Das Denken der Naturvölker* című, már idézett művében: Ha a santalok vadászaton vannak s egy leopárdot vagy tigrist vesznek észre, társaik figyelmét ezzel a fölkiáltással irányozzák rá: Nini egy *macska!* vagy valamely más hasonló állat nevével. Épenúgy a cserokézek sohasem fogják azt mondani, hogy valakit megmart a csörgőkígyó, hanem, hogy *tüske* szúrta meg; ha egy sast áldozati célra megölnek, azt állítják,

hogy *havasi sármány* volt. Mindegyik kijelentés azt célozza, hogy a csörgő kígyó, avagy a sasnak szellemeit, akik szavaikat hallhatják, tévútra vezessék (35. l.). Mint a királyok nevével, hasonlólag járnak el a halottak nevével szemben. K. F. Karjalainen *Die Religion der Jugravölker* című művében azt állítja, hogy a halottat igazi névén évekig nem szabad megnevezni (129. l.). Bartje-nev szerint, ha valamely rokonnak ugyanaz a neve, mint az elhunyté, mással kell felcserélnie. Donner pedig arról értesít, hogy a felső Vach menti osztjakoknál a halott névrokonainak más nevet szokás adni (u. o. 91. l.). Az ausztráliai tasmánok azt hiszik, hogy ha valaki egy halott nevét megemlíti, az haragjában az illető testébe furakszik és máját elemésztí (Tylor: *Die Anfänge der Cultur*, Leipzig. 1873. II. 125. l.).

Igen érdekes a primitív népeknek ama szokása, hogy egymással nevet cserélnek. Chamisso, a német költő, világkörüli utazásán (*Reise um die Welt*. II. 1848. Cotta kiadás) figyelte meg, hogy a Csendes-Oceán szigetein a bennszülöttek a szoros barátságkötés jeléül neveiket elcserélik s azontúl mindenik a másik nevét használja. Ez voltaképen *lélekcseré*: átvevén a másiknak lelkét, az illető most már amazért él, annak érdekeit viseli szívéen, mintha csak a magáéi volnának. Az eredeti név ilyenkor rendszerint el is vész a környezet tudatából.⁶

Egyáltalán az, hogy a név jelleme befolyással van viselőjének jellemére, nemcsak az ősi hitben, hanem mai tudatunkban is él. A primitív népeknél férfiatavaskor a gyermek új nevet is kap, annak jeléül, hogy immár a törzs teljes értékű tagjának tekintik. Saulusból Paulus lett, mikor pogányságából kikeresztelkedett, s e Pálforduláshoz hasonló, mikor a szerzetes ma is új nevet kap, ha a világi rendből az egyházi rend tagjai közé öltözik. A névmagyárosítás is azt jelképezi, hogy az illető kilép régi közösségből és új nemzetének lelkéhez alkalmazkodik. Hogy mily jelentőséget tulajdonítunk ma is a név hatalmának,

⁶ V. ö. Solymossy Sándor. *Névmágia*. Mny. XXIII. 1927. 93. l.

mutatja azon politikusok hite, kik e ténnyel az illetőnek hazafiságát valóban biztosítottak látják: a név mint valami varázsigé egy-kettőre átalakítja az illető lelkét. Alig lehet kétséges, hogy a zsidóemancipáció a magyar nevek felvétele nélkül elérte volna hatalmas sikereit. Mindazonáltal nem tagadható, hogy a névnek lehet és van erkölcsi értéke. Egy nagy név örökösét kötelezi annak hagyománya s a közönség súlyosabbnak érzi a társadalmi kárt, ha ily név birtokosa követ el méltatlan dolgot, mintha ugyanazt másvalaki teszi. A névhez fűződő e képzetkapcsolás részben az oka, ha újabban a hatóság nem engedélyezi a történelmi értékű nevek felvételét, melyekkel annyi visszaélés történt.

A nevek varázserejéről népmesék, népmondák is tanuskodnak. Így az a német népmese, mely Grimmnél *Rumpelstilzchen* s a mi mesegyűjteményeinkben *Pancimanci* címen található. Egy molnár a király előtt azt állítja, hogy leánya szalmából aranyat tud fogni. Ez nem igaz s csak azért mondja, hogy leányát a király előtt értékesebbnek tüntesse föl. A király azonban szaván fogja, s a leányt aztán zavarából egy manó segíti ki, akinek nyakravalóját igéri jutalmul. Az eset kétszer ismétlődik mind nehezebb körülmények között; a leány másodszor gyűrűjét, harmadszor elsőszülött gyermekét igéri a szellemnek. A király erre elveszi a molnárleányt s a manó egy év múlva eljő az elsőszülött gyermekért. Az anya semmi áron sem akarja odaadni s a manó végre azzal távozik, hogyha három nap alatt kitalálja a nevét, feloldja ígérete alól. Már két nap elmúlik, a leány minden képzelhető nevet felkutat, de a manó valamennyire nemet mond. Végre szolgája meghallja, mikor a manó erdei kunyhója előtt ezt dúdolja: „De jó, hogy nem tudja senki, Hogy a nevem Pancimanci.” Mikor a molnárleány a harmadik napon ezt a nevet szemébe mondja, a manó egyik lábával akkorát toppant, hogy mélyen a földbe süllyed; a másik lábát pedig két kezével megragadva, dühében önmagát széttépi. Hasonló szellemű mondát említ Bolte-Polivka (Anmerkungen, I. 495) a lundi dóm építéséről, mely

csak akkor sikerül, ha Szent Lőrinc kitalálja egy óriás nevét, aki vállalatában támogatja. Egy óriásasszonytól tudja meg a titokzatos szót, aki gyermekét *Find* (másutt Finn) néven csitítgatja. Egy tiroli népmesében a pap úgy szabadít meg egy leányt ördögi szeretőjétől, hogy megtudakoltatja nevét. A leány éjjel két fiú énekét hallja, amelyben a *Borjúláb* név fordul elő. E név segítségével az ördög aztán a pap hatalmába kerül (u. o. 496. l.). A névvarázs emlékét őrzi a Lohengrin monda is. Brabanti Elzának nem szabad a lovag neve után kérdezősködnie, mikor az hattyútól vont hajóján megérkezik, s amint mégis megteszi, a hattyú elszáll vele. Mert Lohengrin az isteni lovag, elveszteni égi erejét, ha földi nő megtudná nevét. Ez a tilalom valódi értelme.⁷

De nemcsak a szellemek jelenlétében, hanem azok birodalmában (ahol tehát jelenlétük lehetséges) sem szabad egyáltalán beszélni. A *Parcival* eposzok, melyek voltaképp régi kelta mondáknak lovagkori átalakításai, több efféle mozzanatot tartalmaznak. A varázsló Klinsor várában senkinek nem szabad beszélnie. *Parcival* a Grál várában nem mer Anfortas betegsége után tudakozódni, bármennyire szánja, holott ép részvevő kérdése oldaná fel a Grál-királyt a varázslat alól és gyógyítaná meg sebeit. *Parcival*, mikor Artus király udvarába kerül és nevét kérdezik, csak azt feleli, hogy anyja őt *beau fils*-nek, *cher fils*-nek hívja. Az egész udvar nevet együgyűségén, mert e korban már feledésbe ment az őshagyomány, hogy az igazi név elárulása veszedelemmel járhat. Ide vehető az *Odyss*: Οὐτις (Senki) szójáték is, mellyel Odysseus él, mikor Polyphemos a nevét kérdi. A mi férfi Hamupipőkénk is azt hajtogatja, hogy az ő neve *Nemtudomka*.⁸

A tulajdonnevekhez fűzött e hiedelmek még fokozottabb mértékben érvényesülnek isten nevével szemben. Isten neve ép ezért a primitív népeknél gyakran csak a papok titka s a beavatottak, még ha akarnák, sem profa-

⁷ Von der Leyen. Das Märchen. 57. l.

⁸ V. ö. Solymossy. Névmágia. Mny. XXIII. 1927. 87. l.

nizálhatják. Némely ausztráliai néptörzsnél az a szokás, hogy férfiatavaskor az öregek megmondják az ifjaknak a főisten, *Tharamulum*, nevét, máskor azonban a világért ajkukra nem vennék, hanem így beszélnek róla: *ő, az ember, akit említettem*. A nők pedig sohasem is tudják meg a nevét, csak *popang*, atya, néven ismerik. Holub szerint a Zambézi körül lakó törzsek sohasem ejtik ki főistenük, *Nyambe*, nevét, hanem helyette azt mondják: *molemo*, ami általában istent, szellemet jelent. A kínaiak úgy mondják, hogy *Tien* voltaképen csak a mennyet jelenti, de annyit is tesz, mint *sang-te*, azaz főisten. „Mivel a törvény tiltja, hogy nevét kiejtsük, csak a lakóhelyét nevezzük meg.” *Allah* nagy neve is oly titok, melyet csak a próféták és szentek ismernek. *Styx* nevét a görög istenek is csak borzalommal ejtették ki főesküjökben. A rhadamantysi eskü abban állt, hogy isten neve helyett *lúdra*, *kutyára*, *kosra*, s hasonlókra esküdtek, mert a krétai Rhadamantys az istenek nevével való visszaélést kárhóztatta s elrendelte, hogy a magánesküben inkább állatneveket használjanak.

Ez ominózus félelem legteljesebb gyümölcseit a rabbinikus irodalomban termette. A héber papság hihetetlen találékonyságot és skolasztikus elmeélt fejtett ki, hogy a *Jahve* valóságos nevének említése vagy leírása által rázúduló veszedelmet elkerülje. Különösen a tetragrammaton, isten négy betűből álló neve יהוה, vagy ennek kétbetűs fele יה, állott tilalom alatt, mint olyan, mely isten egész lényét magában foglalja: az igaz egyistenét, kinek fogalmát a zsidó nép oly nehéz küzdelmek árán alkotta meg a pogány istenekkel való leszámolás után s akit most egyedül saját kizárólagos birtokának tekintett. Ez a név istent, mint a végtelenség, tökéletesség és fenség eszméjét fejezte ki, mint *él eljont*.¹⁰

Istennek többi nevei, mint אלהים *Elohim* és אלה *El*, nem állanak már ily erős tilalom alatt, mert ezek csak általában az istenség fogalmát fejezik ki s akár idegen

¹⁰ Abraham Geiger. Urschrift u. Übersetzungen der Bibel. Breslau 1857. III. Tendentiöse Aenderungen.

istenekre is lehetett őket alkalmazni. Ezeknél csak akkor támadt nehézség, ha isten nevével olyasmi került volna kapcsolatba, ami hozzá méltatlan volt, vagy ellenkezőleg ha idegen istenekről kellett olyat állítani, ami elismerte volna hatalmukat, mely csak az egy igaz istent illeti.

A veszély elkerülésének egyik módja volt tehát, hogy isten négybetűs nevét, a tetragrammatont, szövegolvasás közben egyszerűen elnyelték, vagy olyan halkan ejtették ki, hogy nem lehetett hallani, vagy úgy összeolvasták a szöveggel, hogy nem lehetett érteni, vagy pedig megcsonkítva ejtették ki. Más eljárás volt, hogy isten neve helyett egyszerűen azt mondták: A NÉV. Így isten nevét nem ejtették ki, mégis mindenki tudta, hogy róla van szó. Ismét más mód volt a szöveget úgy vokalizálni (a héber írás tudvalévőleg nem jelzi a magánhangzókat), hogy isten nevéből más megfelelő szó keletkezzék. Ez különösen későbbi időkben jött divatba, mikor a punkátorok a magánhangzók helyét jelekkel pótolták. Ekkor általánossá lett יהוה helyett אדני, azaz *Jahve* helyett *Adonai*-t (uram) olvasni. A görög fordítók ezt κυριος-szal adták vissza. Ha istenről méltatlan dolog volt állítva (például Mózes 20. 13.): És mikor az Isten kibujdostata engemet az én atyámnak házából (Károli), akkor ez a „kibujdostat” nem látszott isten személyéhez illőnek, tehát utána többes számba tették az állítmányt és így istenekre, azaz pogány istenekre, bálványokra vonatkoztatták (Geiger. 283). Mikor Dávid istent szidalmazza (2, Sámuel. 12, 14), egyszerűen becsúszatták a אֱלֹהֵי (ellenségei) szót, s így az értelem meghamisítása árán Dáviddal Isten *ellenségeit* szidalmaztatták (u. o. 267). Így helyettesítették Jób könyvében is az *átok* szót áldással, mikor neje, szenvedései közepett, arra buzdítja: Átkozd meg az Istent és halj meg (Jób könyve: 2, 9. v. ö. még: 1, 11. 2, 5. Károli Gáspár fordítása azonban megtartja az „átkoz” igét. Továbbá: I. Királyok könyve: 21: 10, 13. Zsoltárok könyve: 10, 3.). 2. Sámuel, 7, 23 helyét is: „Melyik nép azért olyan, mind az egész földön, mint a te néped az Izráel? melyért elment volna az Isten, hogy megváltaná azt magának való

népül és magának nevet szerezne és veletek nagyokat cselekednék, melyek csudálatosak lennének a te földedben, kiűzvé a te néped elől a pogányokat és az ő isteneiket?" is úgy olvasták, hogy minden az egyistenre vonatkozzék s még a látszata se legyen meg, hogy más istennek is lehetne akkora hatalma, mint Jahvének.

Hasonló törekvésekre találunk a görög-római hitvilágban is. Az eleusisi misztériumok egy $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ -t és egy $\eta\ \theta\epsilon\acute{\alpha}$ -t imádtak, tehát nem nevezték meg az illető istent és istennőt, hanem csak általában jelölték meg (Hornyánszky, i. m. 639). *Bona dea* is eredetileg több istennek volt közös neve a tulajdonképeni helyett (Ókori Lex.). A $\theta\epsilon\omicron\varsigma$ vokativusza a görögben épúgy ismeretlen volt, mint *deus*-é a latinban. Az istent nem merték e bizalmas formulával egyenesen megszólítani, hanem a vokativusz helyett is a nominativuszt alkalmazták. A római esküformák is mutatják az egybeolvasás (egybemondás) és névcsonkítás eseteit. Medius Fidius-ban a medius ehelyett van: *me Diov*is vagy *Dius* sc. juvet (*Fidius* Jupiternek, mint a hűség istenének mellékneve), de egybemondva a medius, közép-sővel, egyhangzású. Edepol ebből van: *e deus Pollux*, *Pollux* istenre, vagyis mind a két szó meg van csonkítva (O. Keller: Grammatische Aufsätze. II. 155—6).

Efféle istennév elváltoztatásokkal a modern nyelvekben is találkozunk, de már az eredeti képzetek elhomályosultával inkább tréfás színárnyalatban. Különösen az esküformákban maradtak meg és élnek tovább. Így a franciában: *par Dieu* helyett: *parbieu*, *parbleu*, *parguié*, *pargué*, *pardienne*, *pardi*; *mort de Dieu* helyett: *mordieu*, *morbleu*, *morguié*, *morgué*, *mordienne*, *mordi*, *mardi* (keddre!); *par la mort*, *par la mort de beuf*; *vertu de Dieu* helyett: *ventredieu*, *ventrebleu*, *par la ventre* (le ventre helyett), *par le ventre beuf*; *cor de Dieu* helyett: *cordieu*, *corbleau*; *sang de Dieu* helyett: *sangbleu*, *sambleu*. *Sacre Dieu* helyett: *sacrebleu*, *sacrelotte*, *saprebleu*, *saprelotte*; *sacristi* helyett: *sapristi*. *Notre Dame* helyett: *tredame*, *nettre dene* (Rabelais), *nostre dinse*, *tredinse* (Molière). Hasonló a németben: *Gott* helyett *Potz* ezek-

ben: *Potz Welt, Potz Wetter, Potz Blitz, Potz Stern, Potz tausend, Potz saprement, Potz schlapperment*. Gott straf' mich: *Gott strambach, ' strambach*. Jesus helyett: *Jessas, Jesses, Jerum, Jemini* (melyet Arany is használ: Év kezdetén, Elv. Alk. II., ebből: O Jesu domine). Az angolban: *by Jingo* e. h. Jesus. Isten neve, God, helyett az angolok a *good* (jó) szót használják: *good gracious, my goodness, thank goodness, good by*.

Ilyen eufémisztikus elváltozások találhatók az ördög nevére vonatkozólag is. A franciában *diable* helyett: *diantre, diacre, diole* (Rabelais. Gargantua, III. 54), *diesble* (u. o. II. 76). *Guiantre, gueble*. Angol: *the deuce, the dickens*. Spanyol: *par diobre*. Olasz: *diascolo, diacine, diancine, perdinci*. A német Teufel helyett: *Teuxel, Teixel, Deuker, Deiker, Deutscher*; körülírással: *der alte böse Feind* (Luther). Az angol *d—l* a. m. devil a betűk elhallgatásával tesz eleget az ominózus félelem követelményének.¹¹ A mi nyelvünk szintén ismer efféle elváltoztatásokat: Bizony *Istók*, bizony *István* e. h. bizony Isten. Az *istállóját, iskoláját, istánciáját* e. h. az istenit. Isten uccse: *Istók uccse, Istráng uccse, istiglici, Istrángbáró*. Drasztikus mondást helyettesít: az *istenfáját*. Jézus neve helyett: a *jébuzeusát, a jégenkopogóját*. Teremtette helyett: a *termésit, teringettét, a teremburáját*. A *nyüstyit* neki (Mny. IX. 190.).

Isten neve elkerülésének egyik módja az is, hogy helyette jelzőt alkalmazunk s az istennek valamely tulajdonságát mondjuk neve helyett. Ilyen: *Mindenható, Mindentudó*. Áldjon meg a *mindeneknek Alkotója*. Mert övét el nem hagyja, *Ki mindnyájunk édes atyja* (Arany). Tudta, hogy az, *aki a szívet vizsgálja*, Minden kívánságát benne megtalálja (Toldi VI). Ilyen Jézus neve helyett az *Üdvö-*

¹¹ A francia eufémizmusokra v. ö. *Bökemann*. Französischer Euphemismus. Inaugural Dissertation Berlin. 1899. — A németekre: K. *Scheffler*. Der verhüllende o. euphemistische Zug in unserer Sprache. Wissenschaftliche Beihefte zur Ztschr. des Allg. deutschen Sprachvereins. 135. l. — O. *Weise*. Aesthetik d. deutschen Sprache. Teubner. 1909.

zítő. „Krisztus” maga is azt jelenti: *felkent. Isten egy-
szülött fia*. Mária neve helyett: a *Boldogságos*, a *Szűz*, a
Szüzanya, *Istennek szent anyja*. Hartwick püspök említi
Szent István legendájában, hogy a király országát Isten
anyjának védelmébe ajánlá, ki iránt a magyarok oly tisz-
telettel viseltettek, hogy mennybemenetelének ünnepét tu-
lajdon nevének hozzáadása nélkül *Boldogasszony napjá-
nak* mondják (II.). A németben efféle der *Schwarze*, der
Böse az ördög neve helyett. Grimm Jakab helyesen mu-
tatott rá, hogy a *behüte*, *bewahre* formulákban a Gott szó
vallásos félelemből maradt el (EphK. 1914. 638).

Az eddig vázolt inkább a névmágia körébe tartozó el-
járásokkal szemben valódi eufémizmus az, mikor a rette-
gett lénynek: állatnak vagy embernek hízelgő, kedveskedő
nevet adnak, hogy ezáltal haragja kitörését neve említé-
sekor megakadályozzák. Az ugornépek, kiknél a medve-
tisztelet részben, mint pld. a voguloknál, ma is fennáll, a
szent állatot nem eredeti nevén nevezik, hanem a szláv
medvedi szóval mézevőnek. Ez már magában a szlávban
is eufémizmus, er. lat. *ursus* vagy gör. ἄρκτος-szal szem-
ben. A német *Bär*, az angol *bear*, er. a. m. barna. A med-
vét a germánok sem merték igazi nevén nevezni, s ez idő-
vel feledésbe is ment.¹² Munkácsi Bernát a Hunfalvy-
Albumban *Medveeskü a voguloknál* c. tanulmányában
közli azon elnevezéseket, melyek ott a medvéről dívnak.
E tanulmányát később kiegészítette a Vogul népköltési
gyűjtemény II. és III. kötetében (Istenek hősi énekei 0313.
0318.). Így: *az erdőben élő öreg, állatatyja, állatöreg;*
apuska, apó, nagyapó; hugocskám, öcsikém; szent állat,
hatalmas állat, nagyságos állatocska; nyírhéjas, nyírbocs-
koros férfiú (mivel a levált nyírfakérgeket bocskorként a
talpára öltögeti). A vogul a *farkast* és a *szarvast* is csak
leplezett kifejezésekkel meri emlegetni; amannak nevei:
sali purne uj, rént harapó állat, pong uj, *fogas állat*; ezé:
antin uj, szarvas állat. Nem véletlen, hogy e két állat ne-
vét a magyar is csak jelzővel mondja, ú. n. tapadással,

¹² Sandfeld-Jensen. Die Sprachwissenschaft. 1915. 49. l.

mint szarvas és farkas állatot. Európai jelenség a *menyét*-nek menyecske, asszonyka elnevezése. Egy mese a menyétnek szép fiatal asszonnyá változását mondja el. Így lett a menyét a magyarban¹³ *ményed* > *ményet* > *mönyét*, az olaszban *donnola*, az újjörögben *nymphica*, a szlávban *neveštuca*, a spanyolban *comadreija*.

Hasonló eufémisztikus gondolkozás az, mely az *Attila* elnevezésben nyilvánul meg. A hún király eredeti hún neve nem maradt ránk. Maga Priskos rhetor, aki színről-színre látta s kitűnő jellemrajzát hagyta ránk, szintén csak a görögösített *Attélas* néven ismeri. A magyar *Etele* szabályos hangváltozással lett a gót Attilából (Etm. Sz.). E gót szó pedig azt jelenti: *atyácska*, tehát kicsinyítő, kedveskedő név az igazi név helyett, mely talán maguk a gótok előtt is titok volt, de ha ismerték is, nem merték hatalmas urukat igazi néven nevezni. Semmi ok sincs tehát e név eredetét, mint azt több tudósunk még ma is teszi, a Volga folyó török-tatár Atıl, Ądıl nevében keresni. Hasonló néplélek szülte az orosz *batyuska*, a. m. atyuska, mellyel az oroszok nevezték cárijukat. A vogulok *apuskának* hívják (asikeu) Numi Taremet, a mennyekben trónoló, mindenható, ősiszent (Munkácsi: Regék és énekek a világ teremtéséről. Vogul Népk. gyűjt. I. 281.).

Az eufémisztikus névmágiának talán legérdekesebb esetei azok, amikor ominózus félelemből ellenkező értelmű nevet adnak az illető istennek vagy szellemnek: jóságát, kegyességét hangoztatják, hogy ezáltal elvegyék a megszólítás élet s mintegy eleve kiengeszteljék. Klasszikus példája ennek az *Eumenisek* elnevezés: jóakarók, Erynisek, azaz bosszúálló istenek helyett. Aeschylus Oresteíája végén el is mondja e szokás történetét.

Nem lesztek immár bosszúálló istenek,

Nem: jószívűek és magasztalt pártfogók (1027—8).

Ugyancsak a bosszú istennőit Kokondrios szerint

¹³ Horger. Magyar szavak története. 1924. 120. l.

σεμναί θεαί, szent isteneknek nevezi a közszokás. Sophokles szerint az Erynnisek: az ős sötétség édes gyermekei (γλυκεῖαι παῖδες ἀρχαίου Σκότου (Oed. Col. 106.). A rómaiak *Parcae*-nek nevezték a sorsistennőket a „parco” igétől, noha senkit sem kíméltek. Ugyanígy a németben: die *Holden* e. h. Unholden. Persephone nevét, mely a πέρθω, pusztít, igéből ered, Μελιτώνη azaz mézédesre (μέλιττα méh, méz) változtatta a vallási félelem, mely a halál isteneivel szemben elsősorban nyilvánult meg. Az indusok legfélelmesebb istene *Çiva* a. m. szerencsehozó. A πόντος ἑύξεινος neve eredetileg ἄξεινος volt, azaz barátságtalan, hisz ha máshonnan nem, Orestes mondájából tudjuk, hogy a thrák király mindenkit főáldozott, kit rossz sorsa partjaira vetett. A görög εὐώνυμος „jónevű” a baloldal jelzésére, nyilván eufémizmus, mert hiszen a görögöknél a baloldal volt szerencsétlen. Homeros még nem ismeri a kifejezést s helyette ἀριστερός-t használ, ez a. m. „első” s aztán „jobb”, épúgy, mint ἄριστος első és legjobb. Az éjszaka a görögnek εὐφρονη a jóindulatú, noha ép a görög közmondás szerint: Az éjszaka senkinek sem barátja. E kifejezést már Ammianus Marcellinus eufémizmusnak ismerte fel. A livádiai újjörög a scioccot ő μέγας a nagynak hívja, nyilván azzal a célzattal, hogy e veszedelmes szél kíméletes legyen iránta. Pliniusból tudjuk, hogy *Beneventum* eufémizmusnak köszöni eredetét Maleventum helyett. Lélektani szempontból hasonlónak mondhatjuk ehhez, mikor a párizsi Place de la Révolutiont, ahol a francia forradalom idejében a kivégzések történtek, *Place de la Concorde*-nak, az Egyetértés terének nevezték el. Eufémizmus a maláriának *febris sancta* neve, vagy az orbáncé: *das heilige Feuer*, *Szent Antal tüze*. Maga az „orbánc” szó szláv közvetítéssel a. m. *Szent Orbán tüze* (Mny. IV. 85), a középkori latinban: *ignis sacer Firmini, morbus beatae Mariae* (Du Cange *ignis sacer* címszó alatt). A római császárok *Serenissimus* címzése: a legderültebb, legvidámabb, hasonló eredetű, hiszen arcának komorsága veszedelmet jelentett alattvalói szá-

mára.¹⁴ Ide vehetünk néhány magyar káromló szólást, mint: *Az áldóját! Aki áldója van!* Tudja az áldás! Menj az áldásba! Verjen meg az áldás (Mny. II. 9.). *A ragyogóját! Aki ragyogása van!* Majd megimádlak! Úgy járkálsz itt, mint egy zöldséges kofa, a *dicsőségedet!* (Új nemzedék 1926. IX. 12). Ezekben a jójelentésű szó a rossz helyett van: áldás az átok helyett.

III.

A másik nagy terület, amelyen az eufémizmus érvényesül, a *halál* tárgyi köre. A primitív embert nagy félelem tölti el a halottakkal szemben. Okozza ezt közvetlenül a holttest rémes látványa, a halál titokszerűsége, továbbá a másvilágban való hiedelem. A primitív ember szerint mindenkinek két énje van: a testi, a kézzelfogható, s egy szellemszerű, mely majd mint árnyék kíséri, majd a víz felszínén tükröződik, majd a visszhang szavában fellegel. Ez távozik el testéből, mikor álmában éjjelente ismeretlen vidékeket jár be és csodás dolgok esnek meg vele. Ez hagyja el testhüvelyét a halál alkalmával és oda épúgy visszatérhet, habár hosszabb idő múlva is, mint ahogy reggeli ébredéskor visszatért az éj tarka képei után. Ha az elhunyt visszajő, épúgy viselkedik, mint éltében viselkedett: ha kívánságát nem teljesítik, megharagszik; ha megsértik, bosszút áll; de ha hódolnak előtte, ha megajándékozzák, kegyes és kíméletes.

A halálra vonatkozó szertartások ezért két irányúak: egyrészt meg akarják gátolni, hogy a halott visszatérhessen, másrészt arra törekszenek, hogy a halott a másvilágon jól érezze magát. A tupik lekötözik halottaikat, hogy ne tudjanak megmozdulni, a damarák ülő helyzetben ökörbőrbe varrják. Másutt elhagyják vagy lerombolják azt a kunyhót, ahol a halott tartózkodott, vagy nem a rendes

¹⁴ Ez eufémizmusokra v. ö. O. Keller, I. mű 155—57. és Gerber, Die Sprache als Kunst. 1885. II. 277—280.

ajtón, hanem egy újonnan vágott nyílason viszik ki, melyet aztán befalaznak, hogy ne találjon többé vissza. Gonosztevők, vagy az ellenség halottjainak el nem temetése is azon a hiten alapul, hogy ha a test elpusztul, a léleknek nincs hová visszatérnie. A damarák farkasokkal falatják föl halottaikat, hogy testük megsemmisüljön, mások ragadozómadarakkal tépetik szét. A homerosi époszokban a legnagyobb fenyegetések egyike, hogy a hős testét kutyák és madarak zsákmányául fogják átengedni (L. alább 36. l.)

A halottól való félelem másik megnyilvánulása viszont minden valódi vagy képzelt óhajlásának teljesítése. E felfogás szerint olyan rendkívül fontos a temetési szertartások pontos elvégzése, mint azt még a görögök és rómaiak korában is tapasztaljuk. Ezért temették vele primitívebb korokban fegyvereit, lovát, rabszolgáit, nejét. A halottégetés is, mint ma tudjuk, a holttestnek kiszáritása volt konzerválás céljából. Olykor magas hegyek csúcsán temetkeztek, hogy a halott bántatlan maradjon, vagy a folyó medrét vezették el, mint Alarichnak a Busentoét, vagy Etelének a Dunáét, hogy senkise férhessen hozzá.

A távoli, bizonytalan területen, ahová a lelkek költöztek, a melyet mind messzebbre, végül a világűrbe helyeztek, nagyban és egészben oly társadalomban éltek tovább, mint földi életükben és foglalkozásaik is hasonlóak maradtak. E más világon lehetett azután megvalósítani azokat az erkölcsi követelményeket, melyeket az ember oly tökéletlenül talál fel a földi életben: az erény megjutalmazását s a bűn büntetését. Ez erkölcsi képzetek hatása alatt, amint a társas élet fejlődése folytán egyre erősödtek, vált a másvilág mind derültebbé. Homeros komor alvilágánál már jóval tűrhetőbb a Vergíliusé, ahol a jó lelkek az Elysiumban kedvelt földi foglalkozásaikat űzik tovább. Még inkább az a kereszténységé. Bár Danténál a pokol gyötrelmeit senki sem festette megrázóbb erővel, a paradicsom rajzában viszont a tiszta üdvnek oly lélekemelő képe tárul elénk, hogy a keresztény számára

e munkás világot siralom völgyévé teszi a túlvilág eszményi boldogságához képest.

A halál nyelvi kifejezései ezen felfogásokon alapulnak s azt a lelkiséget tükrözik, melynek nyomukban szükségképpen kellett ébrednie. E kifejezések, melyeknek eredetileg mind konkrét értelmük volt, idővel eufémisztikus szint nyertek, amennyiben a halál rideg tényével szemben inkább annak kísérő körülményeire utaltak, s különösen, mikor már képletessé váltak, leleplezték, sőt szép színbe öltöztették a valónak kietlenségét. Ha valakiről ahelyett, hogy „meghalt” azt mondjuk, hogy *elköltözött*, a halál képzetét az elutazásra vittük át s így azt a képzettsort keltjük fel, mely az elutazással máskor is társult: hogy az illető csak ideiglenesen távozott, hogy vissza fog térni, mint ahogy utazásaiból máskor is visszatért. Ha pedig még azt is hozzátesszük, hogy egy *jobb hazába távozott*, még a távolmaradás idejére is megnyugtató képzeteket és érzelmeket keltettünk fel. Ha a halált mint *álmot, nyugvást, pihenést* jelezzük, ismét egy megszokott és épen nem kínzó, sőt megnyugtató képzettársításra adunk alkalmat, hiszen az álomtól elválaszthatatlan a felébredés képzele, még pedig egy felfrissült, megújódott létre. Még a testi elváltozás egyszerű megállapítása is, mint *kiadja, kileheli lelkét, utolsó leheletéig*, azáltal, hogy egy mozzanatra utalnak, mintegy elvonják a figyelmet a gyászos tény egész szomorú jelentőségéről. Azok a kifejezések aztán, melyek a másvilági üdvről szólnak, mint *megboldogul, az örök világosság fényeskedik neki, magához vette az Űr* és hasonlók, egyenesen boldogabb létnek tüntetik fel a halált az életnél. A költői nyelv e téren is rendkívül meggazdagította a köznyelv szokott kifejezéseit: megújította, kiszínezte, szemléleti és hangulati elemüket kiemelte. De végeredményben ezek is a halálról kialakult általános képzeteken alapulnak.

Igen szépek a vergiliusi kifejezések az Aeneisben; ezeknek sokszor szinte fordítását találjuk meg Vörösmarty Zalán Futásában.

In ventos vita recessit (4:705). Vitam dispergit in

auras (2:617). Szomorú lelkét az egekbe bocsátá (8). *Purpuream vomit ille animam* (9:349). Vérével lelkét hadi térre bocsátja (3:372). *Animam rapit trajecto gutture* (10:348). Jajdúló ajakán fájdalmas lelke kiröppen (Hűség diad. III.). Szíve sebéből Vörözn ömlik alá s vele omlik azéleti szépség (Hűség diad. III.). *Abditaque intus Spira-menta letali volnere rupit* (9:580). Lelkét a leütött bajnok méltó jobb harcra kihörgé (7:450). *Ast illi solvuntur frigore membra Vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras* (12:951). Megy pusztán s egyedül nyomorult, rossz lelke pokolra (8). Visszaröpült egyedül rossz lelke pokolra (8). *Teste pedig megrázkódik s remeg a nagy erőtl, Mellyel megbúsult hős lelke kiszálla belőle* (3).

Hasonló helyek Homeros *Iliás*ából Kemenes fordítása alapján:

Ellehelé lelkét s féregként nyúlt el a porban (13:654). Lelke tovább röppent kopiák hasogatta sebéen át (14:518). Lebukott meredek tornyából a várnak, Mint valamely bűvár, s csontjából lelke kiröppent (12:384). Hogy vén tagjaiból Hadeshez szálljon a lélek (7:131).

Efféle közönséges szólások:

Kilehelte lelkét, kiment, kiszállt belőle a lélek, kiadta a lelkét, elállt a lélegzete, végsőt lehel, utolsó leheletéig. Kiadta a páráját (állat), kifújta a páráját. Nem kiment belőle, bennszorult a pára (Toldi 5:9).

A testrészek közül különösen a szem az, melyet a legtöbb szólásmód emleget, mint a halál beálltakor elváltozót.

Behunyja, vagy lehunyja szemét; elhunyt. Szemei megtörttek, megaludtak, elhomályosodtak. Megüvegesedik, megködösödik, elködül, elfénylik a szem. Megfagyott a szeme (Jókai). *Behamvadozának tündöklő szemei* (Két szomszédvár. III.). *Sem béhunyt szememet fel nem ígézheti* Lollim barna szemöldöke (Berzs. A közelítő tél).

Különösen a szem elsötétülését, a halál beálló éjszakáját tudja a költői nyelv remek változatokban elénk tárni. Homeros és Vörösmarty ennek legnagyobb mesterei.

Halálos setétség szemére borula (Baksay. II. IV.).

Halálos sötétség a szemét megülte (u. o.). *Éj ült a szemére*, elhagyta a lélek. Éji homály legott szemein borongott. (IV.). Jött a bíborsetét halál és *a hősnek befogta két szemét* (V.). Térdre rogy a bajnok, két keze a gyámol, Lepel száll szemére sötét éjszakából (V.). Tündöklő szemeit *bevoná a halál örök éje* (XIII.). Örök éj szállott le szemére (XIII.). És *szeme víg fényét* kezeimmal örökre *eloltom* (Z. F. IV. 179.). Szemeikre halál ült (Z. F. VII. 376.). Elmerült a nagy vas agyába, S a rövid *életnek fényét kitörölte szeméből* (Z. F. 520—1). Így ez igen gyors kopjavitő nagy kárt tön *eloltván* Sok bajvívónak *szeme fényét* (Z. F. VII. 120—21). Kitörölte élete fényét (Z. F. I. 521.). Hideg vasheggyel örökre *eloltja világát* (Z. F. V. 278.). Elcsügged, *beborítja szemét a durva halálnak Jégkeze* (Hűség diad. II.). Szemeire halálköd hárul (Ar. Katalin). Hálója halálnak szemeit környezte (B. H. XII.). Két szemét halálos hályog eltakarta (Toldi. III.). Napfogyatkozás jött szeme pillájára (Pet. J. V.).

Egyéb testi változások:

Ott tüstént lehajolt hős karja, *homályba borultak Arcai*, melle szorult, a vér pedig omla sebéből (Z. F. VIII. 395—6.). *Szép feje félrecsukolt* s vele csuklott pajzsa, sisakja, S tündöklő szemeit bevoná a halál örök éje (II. XIII. 543—4.). *Félre konyult* a sisakterhelte dicső fej (II. VIII. 308.). Jaj de vége van már, *leesett az álla*

¹ A halál kifejezéseit összeállították: Radó Antal Nyör, 22:305. — Kiss Ernő u. o. 35:357. — Radó Antal és Réval Sándor u. o. 35: 483—5. — Verő Leó. Tréfák a meghalásról. u. o. 35: 387. — Lehr Albert Toldi Kommentár. 170. — Póra Ferenc. Rokონértelmű szók. 1907. 307—8. — Zlinszky Aladár. Stilisztika. 1914. 21. — Otto Keller. Grammatische Aufsätze II. 1895. 158—163. — O. Hey. Euphemismus u. Verwandtes im Lateinischen. Archiv für lat. Lexicographie u. Grammatik. XI. 521—524. — K. Nyrop. Das Leben der Wörter. 1903. 16—18. — Oscar Weise. Aesthetik der deutschen Sprache. 1909. 83—84. — V. ö. még: Kleinpaul. Volkspsychologie. 1914. 6—7. — Wundt. Völkerpsychologie. IV. 126. — Tylor. Anfänge der Kultur. 1873. I. 423—26. — F. Zakelj. Homerische Euphemismen für Tod u. Sterben. Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums zu Laibach. 1884.

(Toldi Est. VI.). *Ajka bezáródván* szomorún elhallgat örökre (Hűség diad. II). Halálos némaság, csend. Életerője legott feloszlott s *megszűnt lehelése* (II. VIII. 315.). Jellemző vonás az *arc elsápadása*. Halálsápadt. Pallida mors. Adynál: S aki előtt megállanak, *Elsápad* és nyeregbe száll (A halál lovai). Schiller Bürgschaftjában: So muß er statt deiner *erblassen*. So muß der Freund mir *erbleichen*. — Értünk hevült, miattunk *megszakadt szív*, Te az *enyészet ágyán porladó* (Széch. eml.). Összerogy ez s kedves képét elfutja setétség, És mely olyan igen nagy volt, *szíve lángja elalszik* (Z. F. III. 292—3). *Megoldott tagjait* elhagyta az élet (Baksay. II. IV.). S büszke nyakán sujtá karddal, hogy *térde lecsuklott* (II. XI. 240.). Mert hős Hyppasidés Hypsénort verte keresztül Lágyékán s máján s *térdét menten meg is oldá* (II. XIII. 411—12.). Hős Akasztót Irha fejbe üté hátul, Hogy csak *elnyújtózott* messze a padkátul (N. C. I.). Ellehelé lelkét, s féregként *nyúlt el* a porban (II. XIII. 654.). A farkasfiakban sem volt már lehellet, Eltaposva *nyúltak* Toldi lába mellett (Toldi. V.). A bég noha vad s dühe Szondira fult, A *hült-erü* bajnokon elszomorult (Czuczor. Szondi). Szelíden nyugszik a két kis halott; *Meghülve, de nem merevedve meg* (Ar. Rachel). Ast illi *solvuntur frigore membra* (Verg. Aen. XII. 951.).

Az álom, alvás kifejezései különösen a keresztény vallás felvételével terjedtek el. A régi római sírfeliratok mitsem tudnak feltámadásról, sírontúli életről. Haec domus aeterna est, hic sum situs, hic ero semper. (Keller, I. m. 172). De lassanként kialakul a másvilág képe, mint erkölcsi posztulátum s a halál csak álomnak tűnik fel: megnyugvás az élet fáradalmai után és erőgyűjtés egy megújult létre. A görögben a halottak κοιμηθέντες az alvók, νεκοιμένοι, az álomba merültek; mindkét kifejezés a κοιμάσθαι igétől. A latinban *dormire, obdormire*, amivel szemben a *cubare* (H. C. = hic cubat) pogány kifejezés. A latin költők *fekete álomról* (nigra somnia), *jeges álomról* (gelidus sopor) beszélnek (Keller. I. m. 158.). Dura quies et ferreus somnis (Verg. Aen. X. 7.). *Obdor-*

mivit in Domino: keresztény vallási kifejezés. Ném. *entschlafen*, fr. *s'endormir*. A magyarban: *elaludt, elszunnyadt, elszenderült, örök álomba merült, örök álmát alusza, nem ébred fel soha többé*.

Istennek ajánlván lelkét *elaluvék* (Mikes. 40.). Ők *alusznak* ottan, a számkivetettek (Ar. Rod. tem.). *Alunni fogsz* s nem lesznek álmaid, *Alunni fogsz* s nem lesz több reggeled (Vör. Kis. gyerm. hal.). *Gyászos, hideg álmot alusznak* Már Notarus s Polyphon (Botond. III. 8.). Hát-razuhant a szegény s a *vas-álmot aludta* örökre (II. XIII.). Fátyolozd be derűs éjjel, Aki majd ott *álmodik* (Ar. Viszszatekintés). Fénytelen itt *szúnyad* s kő se mutatja helyét (Mohács). *Szendergő* porodat béke lebegje körül (u. o.).

Az álomhoz hozzáfűződik az éjszaka képzete is. A halál birodalma sötét. *Λείπειν φάος ἡελίοιο* mondja már Homeros; *lumina linquere, de luce serena rapi*, a latin költők. *Ad extremas tenebras*: a halál sötétsége. Küldök én *örökös éjszakát* reátok (Pet. J. vit.). Szörnyen epedt vagy trósz daliát *örök éjbe borítani*, vagy maga hullani el (II. XIII. 425—6.). Lelke tovább röppent s *örök éj vont rá sűrű leplet* (II. XIII. 672.).

Az alvás nyugalom is, s azért ez is jelölheti a halált. *Örök nyugalom, pihenés. Kifáradtam, pihenek*, írja Tompa Aranynek utolsó levelében. Jó lesz ott lenn *megpihenni*, Odalent már nem fáj semmi (Népdal). *Nyugosznak* ők a hős fiak dúló csaták után, *Nyugosznak* ők, sírjok felett Zöldel bokor, virány (Bajza. Apoth.). A ti *nyugovástok* több a *nyugalomnál* (Ar. Ráchel sir.). A régiek *requietoriumnak* nevezték a sírt. *Multiplíci cura defessus nunc securus quiesco* (Sírfelirat. O. Keller. I. m. 159.). *Béke hamvaira!*

Az éj és a nyugalom kísérője a csend, a némaság. Halotti csend. Temetői csend. Halálos némaság. Hallgat, mint a sír. Elnémult örökre. Csendes ember lett belőle. A latinban *silentes*: a halottak. *Umbrae silentes, tacentia loca* (Aen. VI. 264—5.). Ajka bezáródván szomórún *elhallgat örökre* (Vör. Hűség diad. II.). Mert szószóló

nyelve néma (Ar. Both bajnok özv.). Hiszen *néma nyelvvel* Kiterítve, holtan koporsóban fekszel (Pet. Cipruslombok).

Az emberi tevékenység megszűnt.

Nem eszik több kenyeret (v. ö. Kenyere javát már megette), nem hall több kakukszót (a kakuk megijövendöli, ki hány évig él), megkönnyebbült az ágya szalmája, üresen hagyta a csizmáját, elejtette a kis kést. Betöltötte a napszámot. Kiesett kezéből a toll, az ecset, a véső, a vonó, a lant. *Végsőt mosolyga arcád s a halál Leszedte róla szép rózsáidat* (Vör. Kis gyermek. hal.).

Nevető szememre *nem nevettek vissza*,
Gögcslő szómra *nem rebegtek vissza*
Csókra készítő ajkkal (Ar. Rachel siralma).

Itt hagyod hitvesed, itt a házad, telked
És gondosan ápolt lombos fáidat (Csengeri. Hor. Od. II. 14.)

Nyrop a francia nyelvkincsből közöl érdekes szólásokat. Perdre le goût du pain, souffler sa veilleuse (elfújja a lámpát), casser sa pipe, remercier son boulanger (elköszön a péktől), fermer sa parapluie, recevoir son décompte (elszámol) stb. (Das Leben der Wörter 181.).

A halál a vég, a halál órája az utolsó óra:

Vége van. Ütött utolsó órája. A latinban finis a. m. mors. Finire aliquem: necare. Tiberius *finivit* octavo et septuagesimo anno (Tac. Ann. VI. 50). Suprema v. ultima necessitas. Supremus v. postremus dies. Der jüngste Tag. Noha érzi, eljött éltének utólja (B. H. XII.). Esküszöm az élő istenre, *Utolsó napomra* és örök idvemre (Ar. A hamis tanu). E csapás *utolsó* szélütése lészen (Aar. Toldi. II.). Kimult. *Mulandó* e világi élet.

A halál pusztulás, veszés, megsemmisülés:

Elvesztem. Vesztét érzi. Ottan *vesztét elvégezé*, A halálát megszerezé (Kalevala 35). Így vész el nyomorult szép ifjúsága korában (Z. F. III. 297). Én maradék egyedül, testvérem mind *elenyésze* (II. XI. 693). Teremt-e Isten több magyart..., Ha mink is *elfogyánk* (Vör.

Búvár Kund). Sose ember, aki az *volt*, Soha többet, aki megholt (Kalev. 15). *Fuimus Troes* (Aen. II). *Por, hamu, semmi* vagyunk (Virág B.).

A halál távozás, utazás, költözés. Elköltözik, elmegy közülünk, távozik az élők sorából, itt hagyja övét, megtér őseihez, elmegy oda, ahonnan nincs visszatérés, elmegy a másvilágra, eltűnik a föld színéről, elbúcsúzik, búcsút vesz. A latinban *migrare de v. ex vita*, *exire*, *proficisci e vita*; *exitus vitae*, *exitus humanus*, *excessus v. discessus e vita*, *decessus*. A görögben ἐξ ἀνθρώπων ἀπαρτίζεσθαι eltűnni az emberek sorából. *Abiit ad plures* (a nagyobb számhoz), *ad coelites migravit*, *ex humanis sublatus*. *Tota via nihil, quam ad mortem iter* (Seneca). *Anus enim octogesimus admonet me, ut sarcinas colligam, antequam proficiscar e vita* (Varro). *Qui nunc it per iter tenebricosum, unde negant redire quemquam*. S ott halad most a *sötét ösvényen* Oda, *honnan nem tér vissza senki* (Csengeri: Catullus, Lesbia verebének halálára). Német: Hinscheiden, Hingang, Heimgang, fr. *décès*, *trépas* (transpassus), ol. *trapasso*, ang. *departure*.

Most *indulok olyan útra*, kiről többet ne várj vissza! (Népk. Gyűjt. I. 283.). Már készülődöl a *nagy útra*, Honnan nem tér meg utazó (Vargha. A nagy út előtt). Hadd legyen ott jó pihenésem még, *Mielőtt egy hosszabb útra mennék* (Ar. Vágy). Szeretem megcsókolni azt, *Aki elmegy* (Ady. A Halál rokona). *Pályám vége közelít*, Hol a gígászi Örök vár s chaosába elmerít (Berzsenyi. Életpil.). A végóra hatalmai A vágyó szem elől *elviszik* a jelest (Vörösm. Kisf. K. emlékezete). Kis leánykám elment, elvivék; Most *alant a mély házban lakik*, Melynek egyszer elzárt ajtaja Meg nem nyíl az ítéletnapig (Petőfi: Ő, a kedves).

Az utazással kapcsolatos a válás, a búcsú képzete. *Búcsút, istenhozzát* mond a világnak, övéinek. *Válnunk kell* örökre. Mert kemény *válét* mond hamar ez világnak (Gyöngyösi. Kemény János III. l. 15).

Vallási kifejezések, melyek a másvilágon a jövő életre vonatkoznak, mint: Megboldogul, a boldogult. Jobb

létre szenderült. Elszólítja az Úr. Magához vette, elhívta az Isten. Jobb hazába tér, az örök világosság fényeskedik neki, a mennyországba jut, meglátja a paradicsomot, megdicsőül. Lelkét visszaadta teremtőjének. Elhagyja a síralom völgyét. Az Úr ítélőszéke elé hivatik. Elveszi örök jutalmát. Megtért őseihez. Megtért Ábrahám kebelébe. Befejezte földi vándorlását.

Mindezek eredetijét és még sok mást jobbára megtaláljuk a bibliában, a szent iratokban, a latin egyházi nyelvben, mint pld. *Ad aeternam gloriae coronam transivit, ad meliorem vitam translatus est. Animam Deo reddidit, cursum peregrinationis huius vitae absolvit, ad mercedem laborum migravit* (v. ö. Nyör. 35:485). Nádasdy Tamásnak írja Perneszy Tinódi haláláról (Századok. 1908. 273—76.). Seb. T. *spreta iam hac mortali musica concessit ad superos*, ut illic inter angelos longe meliorem disceret... *Moriens vero mihi iussit, ne diutius hic maneam, sed cito sequar ipsum, ut et ego possim addiscere caelestem musicam.* Takáts Sándor szépen mondja, hogy Tinódi eltávozott a *mennyei hegedűk zengését hallgatni*. — Vespasianus halálos betegségében felkiáltott: *Vae puto, deus fio* (Arch. XI. 524). Ők elmentek *örökös hazába* (Vör. Szép Ilonka). Majdan ha *lelkem záraiból kikél*, s hozzád közelb járulhat (Berzs. Foh.). Isten a mennyei *lakodalomba vitte* (Mikes. 112). Pilátushoz küldi őket vacsorára (Ocskai Lászlórul való ének). *Átszellemült* kedves állat (Ar. A tudós macskája).

Természetesen minden nép a maga vallása köréből veszi képeit. Így a régieknél: Hét testvére *leszálla* Hádesbe (Il. VI. 421.). Vasrekeszes *kapuját* ha *eléri* alatt *Aidesnek* (Il. XIII. 415.). S azon a *bús áron* valamenynyünknek, a föld termésével kik táplálkozunk, *Át kell majd hajóznunk* (Csengery: Hor. Od. II. 14.). Meg kell egykor látnod a *Cocytus árját*, Meg a *Danaidák s Sysiphus munkáját* (u. o.). Vért nem nyerend többé a hült arc, *Melyet Mercur kegyetlen vesseje átterelt* A mély sötétség barna csoportjához (Hor. Od. I. 24). Míg tart erőnk s *el nem szakítják Életidőnk fonalát a Párhák* (Hor. Od. II. 3.).

Mióta ő leszállott Orcus világába (traditus Orci thesauro. Naevius sirverse. Thewrewk. Ephk. V. 228.).

A magyar klasszikus iskola költőinél ugyanazon képek:

Mint majd ha *lelkünk Lethe vizébe néz S Elysion rokon árnyához leng* (Berzs. A poéta). Mint *ama boldog ligetek lakója* Már midőn a *porkötelet lerázta Lethe virálynin* (Berzs. Barátimhoz). Pályám vége közelít, Hol a *gígászi Örök vár s chaosába elmerít* (Berzs. Életphilosophia).

Más népek mitológiájából:

Er segelt hin auf Elivagas Fluten Nach *Niflheim* (Hakon Jarl. Nyrop, *Leben der Wörter*, 18. l.). Az adott *Mana* kezére, Lökött *Tuonela vizébe* (Kalevala. XV.). Örömetst lennék már *vendége Odinnak*... De talán engem már itt feled a Norna (Arany. B. H. III.). Ott, hol *Atilának iszonyú árnyéka* húzódik, Hol nagy Űgek nemes Álmossal vígadva parancsol... ott a mi helyünk (Vör. Z. F. II. 450—1). Már *Keveházába* Bendegúz megtére, Rof is odaszállott, jó Buda testvére (Arany. B. H. I.).

A halál mint emberi sors, közös végzet. Elérte minden halandó *közös sorsa*. Betegsége *végzetessé* válhat. A latinban: *Fato obire, concedere, fungi*. Dies, annus fatalis. Sedes fatalis: sir. *lévau eīs tó xpeón* (odamenni ahová kell). *Omnes eodem cogimur* (Hor. Od. II.). Isa mend *ozchuz iarov vogmuc* (H. B. 15—16). *Si quid humanitus accidit. Humanitatis conditionem explere. Debitum naturae reddere. Naturae satisfacere*. *Si quid eo factum esset* (Cic. Pro lege Man. 20. 59.). *Si aliquis casus mihi evenisset* (Arch. f. lat. Lex. XI. 524.). Tröstet Ihr mein Weib, wenn mir *was Menschliches* begegnet (Schiller: Tell. I. l.).

A hősi halált rendesen az eufémisztikus „*elesett*” szóval jelzi a nyelv, melynek aztán a költői stílus szintén számos változatot tud adni. Ugyanígy más nyelvek is: Im Kriege fallen, tomber mort. Ter centum Fabii ter *cecidere* duo (Ovid. Fabii. Fasti).

Két vállára esik két felől az feje, Nagy zörgéssel *esék* maga is az földre (Zrinyiász. VII). Both *elesett* a hú bajnok (Ar.). *Elhullt* csatában a derék (Ar. Walesi bárdok). *Elhulltanak* legjobbbaik a hosszú harc alatt (Vör. Szózat). Rendre *hullott* a nép, mint midőn kaszálnak, Hull a fű előtte az éles kaszának (Ar. Szt. László füve). *Kidőlt* immár sok ép, erős, Ki velem indult és haladt (Ar. Kortársam hal.). A bajnok csikorogva *ledőlt* s elenyésze sebében (Z. F. VII. 220.). A magyarok pedig *omlottak* szüntelen (Ar. Szt. László füve). Végtére betört házként nyergére *leroskad* S tündér vágyaiból a halál veszi által az *omlót* (Vör. Cserhalom). *Porba borult* sok büszke arc (Ar. Keveháza). A szent igazság titkon égő Mennyköve *porba temette őket* (Berzs. Gr. Festetics Györgyhez). Bús tisztelettel környezi a magyar Négy bajnok Eszterházy *véres Porba kevert ajakát, halálát* (U. a. Eszterházy Miklóshoz). Nem hiszem azt, míg *porba nem esnek Karjaim* és szemeim láthatnak tiszta verőfényt (Z. F. VIII. 285—6). *Porba rogyott* a vitéz s tenyerével a *földbe fogódzott* (II. XIII. 508.). Úgy sujtá, hogy a hős tüstént a *fövenybe hanyatlott* (II. XII. 192.). Dárdámtól két-két harcos *harpott a fövenybe* (II. XI. 749.). In's Gras beißen. (A magyarban germanizmus.)

A halál személyesítése, a halál mint cselekvő személy: Halál fia. Elragadja a halál. Eloltja a gyertyáját, elvágja élete fonalát, beteszi az ajtaját, kiüti kezéből a tollat, a vonót. A halált *Kaszásnak* is nevezi a nép. Elvitte a Kaszás. A halál *lovai*, a Halál *automobilja* (Adynál). *Mors imperator. Gevatter Tod.*

Az eufémisztikus stílus a halál fogalmát szereti leplezve célzással, körülírással, képpel (metafora) sejtetni. Ezekben rendkívül finom árnyalatokat érvényesíthet, nagy egyéni művészetet fejthet ki az író.

Mikor Kazinczy fogságában öccsének ügye felől tudakozódott, az iránta ellenséges főügyésztől e baljóslatú választ kapta: Az nem hal meg (értsd: mint te). V. László halálát így adja tudtunkra Arany: Cseh *földön* ül a rab, Cseh *földben* a király. Az egri leányét ezzel: De az egri

lányból sem lett egri asszony, Roggendorf halálát így sejteti: Fut a vezér maga is vesztébe, *Beletört a gyalázat szívébe* (Török B.). Hunyadi Lászlónak azt mondják örei: Egy óra alatt *ott vagy, ahol apád* (Pet. A király esküje). Tompa András herceg sólymában balladás homállyal jelzi Endre halálát: Harmadszor is jelt ad, de azt András *nem hallja már*. Azokkal időzöm, akik *másszor voltak* (Ar. T. Sz. I.). *Ciprus ködében* (a temetők fájának árnyékában) a daliák A dalnok énekét nem hallják (Ar. A dalnok búja). *Fölvette a néhai nevet* egy szép őszi estén (Ar. A tudós macskája). Rakj zöld borostyánt kalpagodra, Vagy nemesen *pazarold el élted* (vitam effundere). (Berzs. A felk. nemességhez. 1805).

Nem riad vissza a halállal szemben a tréfától sem, főleg a népies stílus.

Kifogy belőle a szusz. Ott hagyja a fogát. Deszkát árul Földváron. Felül a Szent Mihály lovára. Pilátushoz megy vacsorára. Nyrop említi e francia szólást: manger les pissenlits d'en bas: alulról eszi a salátát; megfelel neki a magyar *alulról szagolja az ibolyát* (l. még fent 30. l.).

A temető s a temetéssel összefüggő dolgok, tárgyak is eufémisztikus neveket nyertek. Ilyen a temető hely *kert* neve, mely így a benne található fáknak, virágoknak képzetével enyhíti szomorú rendeltetését. A temető egész esztétikai berendezése, kertszerű mivolta, síremlékei, oszlopai, koszorúi, lámpái mind a halál művészi megszépítését célozzák. A németben is *Gottesacker*, isten kertje, vagy *Friedhof*, mely etimológiája szerint „bekerített hely” (eingefriedeter Hof), de népi értelmezése szerint a „béke udvara” (Hof des Friedens) s ebben már eufémisztikus értelmet nyer. Az olasz *campo santo*-nak, szent mezőnek nevezi, a régi zsidóknál a *jó hely*. A francia *cimetière*, az olasz *cimiterio*, a latin *cimiterium*: ez pedig a görög κοιμητήριον a κοιμάσθαι aludni igéből. A magyar *cinterem* népetimológiával a helynek téres voltát emeli ki. A latinok *columbarium*nak, *galambdúc*nak nevezték külső alakjánál fogva azt a földalatti halottas kamarát, melynek falain lyukak voltak a hamvvedrek számára.

Maga a sír: *verem, domb, hant*. A latinban *saxum*, kő, mint a Scípiók sírfőiratán, vagy *marmor, monumentum, sedes, domus, domus aeterna, casula* (házacska). A görögben: σῆμα jel.

Isa es num egy ember mulchotia ez *vermut* (H. B.). Györgyöt e csapással *hús verembe* tennék, Isten kenyeréből hol többé nem ennék (Ar. Toldi II.). Elkíséri a nép a *kicsiny ajtóig*, Mellyel e világi élet becsukódik (Ar. A hamis tanu). Szűk vala egy ország, be kicsiny most *néma lakásod* (Kisf. K. Mohács). Az a *hant*, mely ideköt (Jókai. Új földesúr). *Hantra* dül a pásztor s fütyörészve legelteti nyáját És nem tudja kinek hős pora nyugszik alatt (Kisf. K. Mohács). Fénytelen itt szúnyad s *kő* se mutatja helyét! (U. o.).

Temetés, sírbatétel. Kinyujtóztatták, kiterítették, felteszik a Szent Mihály lovára, deszka közé teszik. Föld alá teszik, elföldelik. Sírba száll. Kiviszik.

A temetetlenség a primitív népek hite szerint nagy szerencsétlenség. Az ily lélek nem találja helyét, bolyong, visszajár. Régen az ellenség holttestét nem temették el, hanem a kutyák és ragadozó madarak zsákmányául engedték. Erre vonatkozólag a költői nyelvből érdekes helyeket idézhetünk. Így mindjárt az Iliász elején:

Zengjed el istennő vészes haragát Achillesnek,
Mely tengernyi veszélyt ontott az achiv seregekre
És sok ezer hősnek lelkét Hádesbe taszítá,
Elhullt testeiken meg ebek s keselyűk lakomáztak.
(Kemenes ford.)

Trója porában hát így kell hizlalni kutyákat
Fénylő zsírotokon nagy-távol a drága hazátó!
(II. XI. 817—8).

E szellemben írja Arany is Keveházában a húnok és rómaiak harcai alkalmával:

Kár volna még vitéz neked
Táplálni éhes ölyveket,
Heverni mint egy kődarab
S nem üzni el a madarat.—

IV.

Mind e jelenségek „vallási eufémizmus” néven foglathatók össze. Másik nagy fejezete az idevágó jelenségeknek a társadalmi eufémizmus: az istenek társadalmával szemben az emberek társasága. Amit ma társadalmi illemnek, tekintetnek, udvariasságnak nevezünk s aminek forrása, úgy tetszik, a kegyelet, a kímélet, a tapintat, egy szóval a mások iránti tiszteletnek bizonyos megnyilvánulása, eredetében szintén félelmi érzetekre vezethető vissza. Az emberek legősbíbb csoportosulásaiban, amikor társadalmi szabályok még nem voltak, az udvariasságnak egyetlen formája az volt, hogy az ember jelezte, hogy aláveti magát az erősebbnek, — épen úgy, mint ahogy az erősebbnek akarata volt az egyetlen törvény és föltételezett természetfölöttiségének tisztelete az egyetlen vallás.¹ A társadalmi konvenciók közvetlenül a vallási szertartásokból fejlődtek s eredetileg azok a módok voltak, amelyek szerint az isteni eredetűnek hitt uralkodóval szemben kellett viselkedni. Legközönségesebb címeink az istenkirálynak neveiből származnak és az üdvözlésnek minden módja eredetileg a vele szemben tanúsított imádat volt. A királyoknak tulajdonított isteni jelleg gyökerében nem hazug hízélgés, hanem ténybeli hiedelem: az isten fogalma, melyet másfelől természeti jelenségek alakítottak, akkor lett igazán személyessé, mikor a törzsfő tulajdonságait vette magára; mikor az isten erős, hatalmas, romboló és bosszúálló uralkodó lett, mint az, és mikor megosztotta vele címeit is, mert hiszen az *atya*, az *úr*, a *király*, az *isten*, *istenség* nevezet egyként kijár istennek és uralkodónak: a *pater noster* épúgy istennek, mint a *nostra divinitas* a római imperátornak. S mikor a gót Attilát „atyácskának” és az orosz cárt „bátyuskának” nevezték, csak azt a címet adták neki, melyen máskor istenüket szokták említeni. A vogulok főistenüket Numi Taremet nevezik atyuskának.

¹ V. ö. H. Spencer. A haladás. Bpest. 1919. 161., 163., 170., 181. l.

Az udvariasság formái végeredményben arra a viszonyra mennek vissza, amely az úr és szolga, a parancsoló és a hódoló közt van. Valamint az istentisztelet jó részben engedelmességi vallomás, annak kijelentése, hogy isten szolgálai vagyunk, hogy az övéinek valljuk magunkat, s azt tehet velünk, amit akar, úgy az udvariassági formák is azt tanúsítják, hogy alávetjük magunkat egy más személy hatalmának s mintegy az illető szolgálatára állónak ismerjük el magunkat.

Azok a gesztusok, melyek ma üdvözlésnél, köszönésnél, általában tiszteletnyilvánításnál szokásosak, eredetileg a legyőzött meghódolását fejezték ki a győző előtt. A test meghajlása már csökevénye a teljes földreborulásnak, mely a győző előtt hajdan szokásban volt. Mint a Szentírásban olvassuk: Az Úr így szólt az én uramhoz: „Ülj a jobboldalamra, míg ellenségeidet zsámolyoddá nem teszem.” A meghajlás mélysége ma is a tisztelet fokának mértéke, a derék meghajtásánál kisebb a térdhajtás, legkisebb az egyszerű fejbiccentés. A bókolás a térdhajtás cselekményének megrövidítése. A kalap megemelése is a meghajlás jelképe, „ein Symbol in zweiter Potenz“, ahogy Ihering mondja. A kalap mintegy a fejét helyettesíti, megkíméli a mély meghajlástól.³

Keleten, ahol zsarnokság, megalázkodás és udvariasság tekintetében mindig felülmúlták Nyugatot, s mely ebben a tekintetben már a rómaiak óta mestere volt Európának, még ma is szokás, nevezetesen a kínaiaknál, hogy az alattvaló magáról a legnagyobb megvetéssel beszéljen, hogy *rossz, nyomorult, ostoba, szegény szolgának, vén testnek, vén számárnak*, az illető *saruja talpának vallja* magát, ki nem méltó, hogy éljen. A kosin-sinaiban az első személy névmása nem is névmás, hanem annyit jelent, mint: *szolga*. „Én szeretek” ebben az udvarias nyelvben úgy hangzik, hogy „szolga szeret”. A sinaiban is mindig ilyen udvarias szólásmóddal

³ Ihering. Der Zweck im Recht. Leipzig. 1883. II. 648. 1.

élnek, de az alkalmazott szavak nem ugyanazok és *toy* „szolga” nincs közöttük. *Ngó*, én, helyett a sinai azt mondaná *kuà gin* „silány ember”, *toin* „alattvaló”, *in* „tökfej”.⁴ A japán mosoly — Ihering szerint⁵ — abból a szégyenérzetből fakad, hogy oly csekély jelentőségű lény, mint az illető, egyáltalában meri észrevétni magát. A bizánci rabszolga így kezdi mondókáját: „Ha élnem és beszélnem szabad”.

Az udvariasság szólásai nálunk is mintegy arról biztosítják a feljebbvalót, hogy magunkat neki alárendeljük, tetszésére, parancsára, szolgálatára állunk. Régebbi korok szólásai szertartásosabban fejezik ki a megalázkodást. A maguk személyét *csekélységem*, *mea parvitas*, *tenuitas*, *mediocritas*, *meine Wenigkeit*, *meine Niedrigkeit* címen említik.⁶ A német *Ihr Diener*, *Ihr gehorsamster Diener* már a régebbi Sklave, Knecht szóknak adott helyet (Ihering i. m. II. 685.). A XVIII. századi német udvarias nyelvben jött divatba az a szokás, hogy az ige első személye mellől elhagyták az *ich* személynévmást. Az illető szerénységből nem nevezi meg magát. Személye mintegy megsemmisül s csak szavai tartalmát kívánja tudtul adni. E szokás maradványa még a mai németiségben az ilyen formula, mint *bitte* e. h. *ich bitte* (kettőztetve is: *bitte, bitte*), *danke*, *bedauere*, *gratuliere bestens*, *habe die Ehre*, melyet a magyar is ily alakban vett át: *van szerencsém* e. h. *szerencsém van*. *Tartom szerencsémnek* e. h. *szerencsémnek tartom*. A kereskedelmi nyelvben ma is dívik még: *Habe Ihren Auftrag erhalten* és hasonlók.⁷

Nálunk a *szolgája*, később *alázatos szolgája* a török hódítás korában, a XVI. sz. második felében jö divatba. A földtelenné lett nemesek ekkor más birtokosok szolgálatába állottak, s így, mint azok *servitorainak*, a kifejezésnek konkrét értelme volt. Kertész Manó egy értékes ta-

⁴ Müller Miksa Újabb felolvasásai. 1876. 33. l.

⁵ Ihering. I. m. II. 684. l.

⁶ O. Weise. *Aesthetik der deutschen Sprache*. Leipzig u. Berlin. 1909. 91. l.

⁷ Ihering. I. m. II. 698. l.

nulmányában (Nyőr. 58:35—46) lépésről lépésre kíséri a formula fejlődését. Ezt a fordulatot is utoléri az udvariasági kifejezéseknek az a közös sorsa, hogy az érintkezésnek pusztán formai elemévé válnak. Ennek az első, látható jele az, mikor a kifejezés nem önálló mondatban jelentkezik, hanem beleolvad a levélnek már érdemi részébe: „Az én szolgálatomnak ajánlása után kívánnám az Kd. egészségét hallanom” (Nád. Lev. 93, 1554-ből). Ezt a formai elemmé válást még szemléletesebben mutatja az ilyen kihagyásos mondat: „*Zolgalatomat erewke, mynt vramnak*” (Lev. Tár. 1:267, 183). A XVIII. században új fordulatok keletkeznek: *legkisebb, igaz, hív, köteles szolgálja*. Ez utóbbi a latin „obligatus” fordítása; eleinte tehát jogi műszó s csak később színtelenedik udvariassági formulává. A nevezett század negyedik évtizedében jelentkezik ily alakok is: *elkötelezett v. lekötelezett szolgálja, elkötelezett, igaz szolgálja*. „Az Úrnak *lekötelezett igaz szolgálja*” (Ráday G. Kazinczynak, Kaz. Lev. 2:22, 1790-ből). Még nagyobb alázatossággal: *érdemetlen szolgálja*.

Szavainkat, tetteinket ma is így vezethetjük be: *Bátorkodom, bátor voltam, ha szabad, ha megengedi, ha nincs ellenére*. Nézetünket csak mint *szerény véleményt* merjük nyilvánítani. *Bocsánatot kérünk alkalmatlankodásunkért*, óhajtjuk, hogy az illetőnek *ne legyen terhére*. Viszont az ő szavát, cselekvését hozzánk való *leereszkedésnek, szívességnek, fáradságnak, kegynek* minősítjük.

Az állítás bizonytalansága szintén egyik jellemző kifejezésmódja az udvarias beszédnek, mint annak a félelemnek következménye: vajjon nem esünk-e az illetőnek terhére? Ítéleteinket, kérelmünket ilyenkor a feltételes mód használatával enyhítjük. Nem *hinném*. Nem *gondolnám*. A dolog tehát *rendben volna*. Vagy kérdésben: *Lenne szíves? Volna kedved hozzá? Kérném szépen*. Angyalom, Piroskám, a gazda kiszólal — *Hoznál egy ital bort a fehér kancsóval* (Arany: T. Sz. I.). Olykor tagadással egyesül a feltételes mód, s akkor az állítás még bizonytalanabb, még félénkebb. Ilyen esetben mintegy eleve abból indu-

lunk ki, hogy az illető valószínűleg nem helyesli állításunkat, nem fogja megtenni kérésünket s így félúton már eléje jövünk esetleges tagadó válaszának, melyet ily módon udvariasan könnyebbé akarunk számára tenni. *Nem tennéd meg? Nem volna kedved hozzá? Nem lenne szíves? Nincs igazam? Nem mehetnék el én is?* és hasonlók.

A szerénység bizonytalanságát a görög *ἄν* és optativusszal, a latin *esse videtur* (Cicerónál még fokozva *esse videatur*), vagy a *coni. potentialis* alkalmazásával fejezi ki. *Hoc confirmaverim. Vix, paene dixerim. Haud facile discerneres.* A németben: *Es möchte, dürfte, könnte* stb. Enyhíthetjük állításunk erejét határozó szócskákkal is, amilyenek: *talán, alig, szinte* és mások.

Érdekes az a szerénykedő igyekezet is, amikor úgy akarjuk kérésünket udvariasabbá tenni, hogy kicsinyítjük. Egy *kis* türelmet kérek. Egy *perc* mulva jövök. Tessék várni *kissé*, egy *pillanatig*. Kérek egy *kis* vizet, egy *darabka* kenyeret. *Csak egy fillért* a nyomorék gyermekeknek! A német is mondja: *Kommen Sie einmal zu mir!* A francia *Venez un peu!* Szegény, alacsony sorsban élő népeknél, amilyen pld. a tót, vagy a cigány, ez az egész nyelvet átható stílussajátsággá is lehet. Moldován Gergely írja *Frunza verde* c. értekezésében (Eph. K. 1915. 88.), hogy „A cigány mindent kicsinyít; amit kér, azt kicsinyített alakban kéri. Például nem mondja ezt: adj uram kenyeret, hanem: *uracskám* adj kenyeret! Csak *egy kicsikét*, egy *tányérocskányi levesecskét* stb. Ezt a sajátságot a cigány népköltészetben is felfedezzük, némely dala csupa kicsinyített szóalakból áll.”

A magunk személyének háttérbe szorításával annál inkább kiemeljük az illető magasabb rendű személynek fontosságát. A név jelentősége itt ismét előtérbe nyomul. Az udvarias nyelv kerüli az illetőnek, akihez szól, közvetlen megnevezését. Különösen a keresztnéven szólítás egészen bizalmas s csak szoros családi vagy baráti körben használható. Idegen embert keresztnévén szólítani, egyenesen lealázó s csak szolgálkkal, kocsisokkal, napszámosokkal vagy gyermekekkel szemben szokásos. A pusztá

vezetéknev sem elég tiszteletkifejező magában: hozzá kell tennünk az *úr* szót. Régente az urat *uralták*, az asszonyt *asszonyolták*. Ma már nőikkel szemben kevés az asszony vagy kisasszony címezés, ahogy még Apor Péter idejében volt, mikor Zsófi *asszony*, Margit *asszony*, fiatalokkal szemben a *kisasszony*, *kisuram* járta.⁸ A francia *monsieur* általános használatával jóformán kiküszöböli a tulajdonnév használatát: a magyar *úr*, *uram* ebben nem veheti fel vele a versenyt; nálunk hozzá kell tenni még az illető rangját, foglalkozását, állását jelző nevet: *bíró úr*, *tanár úr*, *doktor úr*. A tisztelet legmagasabb kifejezése azonban teljesen elejti a megszólítás személyes jellemét, s csak az illető rangját jelzi a maga elvontságában, mint *tekintetességed*, *nagyságod*, *méltóságod*, *kegyelmed*, *fenséged*, *felséged*. Vagy még elvontabban *Önagysága*, *önméltósága*, *őfelsége*. A *felség* önállóan is szerepelhet akár mint megszólítás, akár mint 3. személy (A *felség* elutazott). E címek legnagyobb része, de szelleme mindenesetre a római császárság címekre vezethető vissza. Akkor a császár címei ezek voltak: *Vostra majestas*, *celsitudo*, *culmen principale*, *serenitas*, *mansuetudo*, *clementia*, *tranquillitas*; a főhivatalnokoké: *tua eminentia*, *excellencia*, *magnificentia*, *providentia*, *celsitudo*, *spectabilitas*.

Az udvariassági címzések időjárástól sajátos mondatani szerkezeteket hoztak létre. Ezeket csak történeti alapon érthetjük meg. Egy 1530-iki levélben például Telegi Fruzsina így ír férjének: Szerelmes Uram! Te *kegyelmed* tudjon minket is mind *fiaiddal* és *leányaidval* egészségben lennünk. Kévénnám *megszabadulásod* az te atyádfiával. Továbbá: *Te kegyelmed* az mit nekem írt, *tudja azt kegyelmed*, hogy benne el akarok járni. Eleinte tehát azt mondták: *te kegyelmed* s ezt a kegyelmedet később is, a *te* nélkül, minden mondatban ismételték s csak az ilyen mondatokban alkalmazták a harmadik személyű igét, közben pedig más mondatokban tegezték az illetőt és csak utóbb lett általánossá a harmadik személy

⁸ Simonyi Zsigmond. Az udvariasság nyelvéről. Nyör. 40: 8.

használata (Nyör. 40:6.). Ez a fordulat azonban még inkább hozzájárult annak a válaszfalnak létesítéséhez, melyet magunk és a megtisztelni kívánt személy közé emelni jónak láttunk. A harmadik személy általános használata tisztára megfosztotta a beszédet közvetlenségétől és teljesen elvonttá tette a viszonyt a beszélő és a között, akivel beszélünk. Ilyen 3. személy dívik a magyar, az olasz és a spanyol nyelvben. A németben is, de többes számban (Haben Majestät. Haben der Herr). Ez a német *Sie* a XVIII. században kezdte felváltani a két század óta uralkodó egyes harmadik személyt (*Er*). Olyan, mint a latin pluralis majestaticus, a többes első személy, mely a római császárok korában jött divatba. E pluralis *nos*ára *vossal* lehetett csak felelni s *e vos* lett uralkodóvá a nyugati nyelvek legtöbbszörében, nevezetesen a francia, az angol, a hollandi, továbbá az orosz és a finn nyelvben. A többes harmadik személyt a némettől átvette a dán, norvég, svéd és a cseh nyelv.⁹

E *pluralis majestaticus*-tól meg kell különböztetni azt, melyet az írók, szónokok, tudósok használnak s mely éppen az illető személyének túlságos előtérbe nyomulását akarja megakadályozni s mintegy a közönséget is belevonni mondanivalójába. Servius Vergilius Aeneisének e soraihoz: *Et nos aliquid nomenque decusque gessimus* (II. 89.), ezt jegyzi meg: *Pluralis numerus pro singulari ad evitandum jactantiam* (Gerber: *Die Sprache als Kunst*. I. 502.). Ihering helyesen ajánlja erre a többesre a *pluralis reverentialis* elnevezést (I. m. II. 699.).

Az udvariasság nyelve, amint a társadalmi egyenlőség felé haladunk, mindinkább vesztett nyers, szolgai jellegéből s főként a megalázkodás kifejezései enyhültek, vagy tűntek el egészen belőle. Az emberi méltóság egyetemes elismerésének korában eleget teszünk a köteles tiszteletnek, ha a felettünk állókkal szemben, vagy akiket általán megtisztelni óhajtunk, engedelkenynek, előzékenynek, kíméletesnek, gyengédnek mutatkozunk. Ha kiküszö-

⁹ V. ö. A. Dauzat. *La vie du langage*. Paris. 1910. 244—47.

bőljük magunkból az erőt, a harcias tulajdonságokat, a támadó készséget s finomnak, nemesérszésűnek, tisztelet-tudónak akarunk megjelenni, mintegy ezt óhajtuk viselkedésünkkel kifejezni: „Lásd, nincs miért tartanod tőlünk! Mi elismerjük tekintélyedet, nagyságodat, méltóságodat, megadjuk magunkat neked: légy kegyelmes hozzánk!” A régi félelmi érzetek nyoma megvan ebben is, de csak annyiban, amennyiben a tiszteletnek mindig egyik eleme a félelem.

És igyekszünk méltók is lenni erre a kegyre. Egy magasabb személy előtt, egy felsőbb társaságban, vagy akit mintegy magunk fölé emelünk, hogy tetszését megnyerhessük, magasabbrendű emberek óhajtunk lenni magunk is. Meg akarunk szabadulni az élet küzdelmétől, mely nyersékké és durvakká tesz bennünket; meg akarunk szabadulni testünk szükségleteitől, mely az állattal helyez egy sorba; meg akarunk szabadulni gyarlóságainktól és vétkeinktől, melyek eléktelenítik bennünk az isteni lelket s csak erényeinkkel vágyunk ragyogni. Az ünnepi külső, a választékos ruházat, a díszes hely, ahol tartózkodunk, az előkelő környezet, melyben mozgunk, lelkünket is ily ünnepivé avatja: kilépünk magunkból s a gyarló ember helyett, akik vagyunk, mintegy az ünnepi embert akarjuk megtestesíteni magunkban: az ember fogalmát magasabb értelemben, nem mindennapi megszokottságában, testi-lelki gyarlóságoktól eléktelenítve.

Az eufémisztikus nyelv a fejlett társadalmi életnek nemes virága, mely letompítja az életküzdelem fegyvereit, elismeri a mások jogát, kiméletes felebarátaival szemben, műveli a szépet, nemesíti az ízlést s mindezzel magunkat is fölemel. Ez a nyelv a felsőbb körökben alakult ki: az udvarnál, a társadalom magasabb rétegeiben s előkelő szellemek gyakorlatában megnemesedve jutott el mind szélesebb rétegekbe. Így lett e lelkiség oly jellemvonásunkká, mely már személyiségünk alkotó része. Elvisszük mindenhová, ahol csak élünk: otthonunkba, bizalmas társaságainkba, az utcára s végül többé-kevésbé mindenki-vel szemben alkalmazzuk, akik nem is állnak fölöttünk,

akiknek nem is tartozunk vele, akikkel szemben mitsem akarunk általa elérni. Az élet így finomodik a nyelv által is, a létküzdelem így nyer tűrhetőbb formákat, a társadalom így lesz egységesebb és szilárdabb.

V.

Az eufémizmus területe és mértéke koronként és néprétegenként változó. A szeméremérzésnek sem tárgya, sem kifejezésformái nem mindenütt és mindenkor egyenlők. Vannak őszállapotú népek, melyeknél az evés sokkal inkább tabu, mintsem a nemi élet. A bakairok pld. mezitelenül járnak, nemi részeit szemérmetlenül mutogatják, de mások előtt enni már átalnak (Müller-Lyer: *Phasen der Liebe*. 1913. 18. l.). A görögök és rómaiak fogalmai is mások voltak a nemi életről, mint a mieink, kik a kereszténység hatása alatt fejlődtek, s ez kifejezésre jut képzőművészetünkben, irodalmunkban és mindennapi társalgásunkban. Általában azonban azok a művek, amelyek a felsőbb társadalmi rétegek számára készültek, mint például Homeros époszai, vagy amelyek az istentisztelettel álltak kapcsolatban, mint a tragédia, nem sok oly elemet tartalmaznak, melyen mai szeméremérzésünk megüt-köznék. Gondoljunk csak például Nausikaa és Odysseus találkozására! (Od. VIII.). Mai költő sem írhatná meg e kényes jelenetet nagyobb tapintattal. Ellenben Aristophanes vígjátékai hemzsegek a triviális és obszcén kifejezésektől; nincs az a kabaré, melynek közönsége ma ezt a nyelvet el bírná viselni. A Múzsák pajkos gyermeke itt fész nélkül szabadjára engedte jókedvét. Ovidius nyíltan kimondja, hogy a Szerelem könyvei a meretrixek és nem a matrónák számára készültek. Nagyjában hasonló mondhatunk a középkori irodalomról is. A nemesség számára készült eposz és regényirodalom s a papság legendái a szemérem és illem határai közt mozognak, ha nem is egészen a mai értelemben, s a középkor nyersesége a népkönyvekben tombolja ki magát. A reneszánszsal indul meg

ókori hatás alatt az a pikáns irodalom is, mely többé-kevésbé rejtve tárgyalja a szexuális életet s a képzőművészetet is segítségül véve a XVIII. században éri el a csúcspontját.

Ugyancsak a reneszánszsal kezd olasz, spanyol, majd francia földön kialakulni a szalonélet, mely az eufémizmus igazi melegágya s hivatva van megfínomítani az egész társadalmi érintkezést, mindenekelőtt az irodalom és társalgás nyelvét. E közönség irodalma a klasszicizmus és így ennek termékei mutatják azt a megtisztított megfínomított, szublimált nyelvet, mely a franciáknál *style sublimé*, nálunk — Kazinczy kifejezése szerint — *fentebb stílus* neve alatt ismert. Hogy a középkor, a reneszánsz, s még a következő századok köznapi társalgási nyelve, a mi fogalmaink szerint, általában mily bárdolatlan lehetett, azt legjobban mutatják, teszem, Erasmus Rotterdamus iskolakönyvei, a *Colloquia puerilia*, melyek száznál több kiadásban elterjedve, az életnek minden oldalát dialogusok formájában akarják a latinul tanuló ifjúsággal megismertetni. Ezekben egész olvasmányok találhatók, melyek a legerősebb mértékben szexuális vonatkozásúak (*Colloquium adolescentis et scorti*, *Puerpera*, *Mempsigamus*), vagy egyébként illetlen dolgok. Például: *Cui gratae, cui acceptae litterae sine nummis? Resp. Christianus: Podici tergendae utiles. Conducunt natibus tergendis. Si usum nescis earum, ad anum expurgandum valent. Ad posticum purgandum s. i. t.* Erasmus abban sem lát illetlenséget, hogy a leány az ifjút *mentulájának* nevezi (*mea mentula*), hiszen úgymond, „hoc apud nos vulgatissimum sit etiam honestis matronis.”¹ Hasonlóképen a nálunk is használt Heyden Sebaldféle *Puerilium colloquiában*, melyeket Erdősi Sylvester János dolgozott át magyarra: Az mesther meg h joewe. — Jaj mi segghewnknek (VIII. Dialogus. 48. l.). Az iskolai drámák is hemzsegek oly kife-

¹ V. ö. Finácz Ernő. A renaissancekori nevelés története. Bpest. 1919. 198. l. j. — Tögel. Die pädagogischen Anschauungen des Erasmus. Dresden. 1896. 65—7. l.

jezésektől, melyektől ma óvnók a tanuló ifjúságot, nem-hogy eléje adnók.

A reneszánszkori klasszicizmus esztétikája már határozottan mutatja azt a finomabb, felsőbbrendű stílusra való törekvést, mely aztán a francia klasszikusoknál éri el legmagasabb kifejlődését. E kor ideálja Cicero választékos nyelve, pompázó pathosza, művésziesen felépített körmondatai. Homeros naivsága iránt semmi érzékük; tudatlan, műveletlen költőnek tartják, kit messze fölülmúl Vergilius kultúrája, emelkedett, szónoki nyelve, kifogástalan hasonlatai. Vida a maga Poétikájában² így jellemzi a saját és kora ízlését, szembeállítva Homeroszt Vergiliusszal:

Nem tiltom mégsem, hogy kis dolgokhoz alá ne
Szállj s viszonyítani ne merj nagyot össze parányi kicsikkel;
Így Tyrus népét méhekkal, a tros sereget meg
Hangyákkal, mikoron Lybiát odahagyni sietnek.
Ámde milyen rút vón, ha az ausoni hadsereget csúf
Légyhe' hasonlítánád, mely a sajtárt dongja rajokban.
Már aki nagy hangon Latiumnak harcairól és
Hőseiről zeng, ily hitványságig ne súlyedjen.
Nem voln' abba se méltóság, ha a daunuszi hőroszt,
Kit nyomon üznek bár a teukrok s harctul azért nem
Tágít mégse, hasonlónak mondnád a *számárhoz*,
Melyet, a dús réten sűrű árpavetésbe legelvén
Onnan a pörgyerekek ki akarnak durva karókkal
Verni s ütés pattog szaporázva szügyén meg a hátán.
Lassan ered meg a réten ezért s ezen útban is itt-ott
Állva marad még, éh szájjal csapván a vetésre.
Összetalál minden, hű képe a tárgynak egészen;
Elhiszem én, de az állat rút s Turnus, ki az ősök
Hosszu sorára tekinthet, hogy kerül össze számmal?
Illőbb kép az oroszláné, melyet a düh s a hősi
Bátorság hátrálni nem enged, bár önereje
Mégse elég megküzdni tömeggel, a nyíl özönével.

Hasonló ízlésről tesz tanuságot Scaliger is a maga Poétikájában, mikor ugyancsak a légyhasonlatot kifogá-

² Vida Jeromos Poétikája II. 282—303. Ford. Várdai Béla. Kisfaludy-Társaság Évlapjai és külön. Bpest. 1900. 63—4. l.

solja s azt, melyben a paizsról visszapattant nyilvessző a falapátról leszóródó *bab*hoz van hasonlítva. „Homerica m fuge licentiam et laxum dicendi genus. Itaque non est mirum, si pleraque mutavit Maro, plurima omisit. Neque *muscarum* probavit comparationes neque *fabarum*, quam ille ponit in decimo tertio, satis humilem atque heroica indignam maiestate (Poetices liber. V. 3. Az 1561. lyoni kiadásban: 251. l.).

Főképen a francia szalonélet volt az, mely megváltoztatta az európai társaság hangját. A précieuse-ök, kiket Molière halhatatlan vígjátékai örökre nevetségessé tettek, a valóságban nem végeztek, minden túlzásuk ellenére, semmitérő munkát. Az a nyelv, melyet a Rambouillet palotában kicsiszoltak, bejutott XIV. Lajos udvarába s onnan elterjedt Európaszerte. Rambouillet asszony olasz anyától származott s a szülői házból hozta magával e műveltség igényét. A marinizmus már előbb elterjedt Olaszországban és a gongorizmus Spanyolországban, az eufuizmus Angliában, mielőtt a préciosité Franciaországban kifejlődött. Ezek voltak mintái. Mi azt hisszük, Livet, a préciosité irodalomtörténésze³ közelebb jár az igazsághoz, midőn e mozgalmat talán túlbecsüli, mint Brunot, aki nagyon is kevés jelentőséget tulajdonít neki.⁴ Az igaz, hogy meg kell különböztetnünk, mint Molière is tette, a nevetséges presziőzőket (Les précieuses ridicules) az igaziaktól. A préciosité virágkora a XVII. század elejére esik. Középén, tehát a Molière korában, már elfajul, már megtette kötelelességét a nyelv csiszolása (châtier son style, mint ők mondták) tekintetében s ezentúl inkább túlzásaiban nyilvánkozik. Az íróknak számolniok kellett e körök ízlésével, melyek hatottak rájuk és melyekre viszont hatni kívántak. Molière életfelfogásában pedig már sok van a közeljövőben nagy szerepre hivatott bourgeoisie gondolkozásából. Szó sincs róla, e stílus messze eltért a természetességtől s a francia nyelvet csak a *choses nobles*-ra meg egy kis

³ Livet. Précieux et précieuses. Paris. 1896.

⁴ Brunot. Histoire de la langue française. III. 1922.

arisztokratikus kör használatára szorítva egyrészt megszegényítette, másrészt azonban színvonalát valóban emelte, és új szavakkal és főként szólásokkal gazdagította, elsősül az *urbanité* szóval, melyet a latin *urbanitas* mintájára alkottak. E stílus az általános kifejezéseket kedvelte, a speciálisban mindig valami túlságosan világos, egyéni, közönséges színt látott, holott az általános a dolgokat fogalmi tisztaságukban mutatta. „Kizáratik igen sok nyomatékos és festői szó — mondja Taine⁵ —, minden nyers, elavult és naiv, minden helyi használatú és vidékies, személyes és újon csinált szó, valamennyi bizalmas és közmondásos kifejezés; a fellobbanó természetnek számtalan szójárása, valamennyi veszedelmes és csípős azonkép, majd minden költött és rögtönzött szólás, melyek gyors felvillanások által képzeletünkben a dolgokat teljesen és tökéletesen színezik ki, de melyeknek igen is élénk lökése bántaná a finom társalgást. Egy rossz szó elég arra, mondja Vaugelas, hogy az embert a társaságban megvetés érje... Gresset egy napon az Akadémiában öt-hat ily szót mert kimondani, köztük a *voitures* és *coiffures* szokat: hangos zúgolódással fogadták és ő hosszú visszavonulásában falusiassá lett és elveszté a jó ízlést. Lasanként odajut a dolog, hogy csupán általános kifejezéseket használnak a társalgásban; Buffon utasítása szerint még a szaktárgyakról való beszédben is csak ilyenek használhatók. Ez jobban felel meg az udvariasságnak, mely elsimítólag, enyhítőleg hat, kerüli a heves, bizalmas nyomatékot s számtalan eszmét durvának és közönségesnek tartana, ha mintegy fátyollal nem fedeztetnének be.”

Brunetière négy pontba foglalja, mit kell az e korbeli finom stílus szerint kerülni; ezek: a *táplálkozás* és *emésztés* (*nutrition et reproduction*), *rossz szokások* (*vilaine habitude*), pld. az iszákosság, *kellemetlen képzetek* (idéés *déplaisantes*) és a *testi szükség* (*misère corporelle*, *infirm*

⁵ Taine. A jelenkori Franciaország alakulása. Bpest. 1881. I. 296—7. l.

mité de l'humanité).⁶ Ime a társadalmi eufémizmus főbb fogalomköreinek felsorolása! Les fonctions de relation qui nous mettent en rapport avec nos semblables et avec le monde extérieur sont seules dignes d'être exprimées et de former la matière de la conversation (u. o.). Csak a szellemi élet, a szellemi viszonyok méltók a művelt ember társadalmi életéhez. A klasszicizmus kora még a szerelemnek is csak plátói alakját fogadta el. Pietro Bembo ezt magasztalta az urbinoi udvar finom társasága előtt, amint Castiglione a Cortegianoban reánk hagyta, s Molière ezt tette nevetségessé *A tudós nőkben* Philaminte, Armande és Bélise személyében.

E kor a klasszikus világot magasabb világnak tekintette, mint a sajátját, s ünnepi óráiban odamenekült a mindennapi élet alacsonyságából. Csak ez a világ volt a művelt szellemekhez méltó. A précieux-ök és précieuse-ök klasszikus latin-görög neveket vesznek föl, mint Mme Rambouillet: *Arthénice*, Sevigné marquise: *Sophonie*, Mlle Scudéry: *Sophie*, Balzac: *Belisandre*, Voiture: *Valère*. Az apácák: *Vestalles*, a szolgák (serviteurs): *esclaves*. Párizs nekik *Athènes*, Franciaország: *La Grèce*. A place Royal: *la place dorique*, a palais Royal: *le palais de Sénèque*; a palais Mazarin: *le palais de Caton*. XIV. Lajos: *le grand Alexandre*, az anyakirályné: *la bonne déesse*. A Louvre: *le grand palais d'Athènes*, a faubourg Saint-Germain: *la petite Athènes*, a Notredame szigete: *l'isle de Delos*. Ugyanígy nevezték el azokat a vidéki városokat is, ahol széplelkű társnőik éltek, mint: Lyon: *Milet*, Arles: *Thèbes*, Poitiers: *Argos*, Aix: *Corinthe*. *L'Hesperie*: Spanyolország, Italie: *Ausonie*, Svédország: *la Scythie*.

A précieux nyelv a válogatottságon kívül a pompázó, képes, metaforikus beszédet kedvelte. Somaize, a précieuse-ök életrajzírója, külön kis szótárba foglalta össze a szalonoknak és olvasmányaiknak, a regényeknek nyelvét, mely közönséges halandó számára teli volt rejtvények-

⁶ Brunetière. Hist. de la litt. française classique. Paris. 1912. 116. l.

kel. Különösen a testrészek, mint alacsonyrendű szervek, kaptak költői elnevezéseket. Így lett az agy: *le sublime*, a fenséges; a fül: *les portes de l'entendement*, az értelem kapui; a fog: *l'ameublement de la bouche*, a száj bútora; a szem: *les miroirs de l'âme*, a lélek tükre. A közönségesebb cselekvések és fogalmak köréből: házasodni: *se donner dans l'amour permis*, törvényes szerelemre lépni; fésülködni: *délabyrinthiser les cheveux*, a haj tömkelegét kibontani; a tükör: *le conseiller des grâces*, a bájka tanácsosa; a szoknya, la jupe de dessous: *la modeste*. Az ing: *az elevenek és holtak örök kísérője*. Az inas: *le nécessaire*, a szükség. Les fauteuils: *les thrônes de la ruelle*; az ablak: *la porte du jour*; a seprő: *un instrument de propreté*; egy pohár víz: *le bain intérieur*. Un lavement (beöntés): *le bouillon des deux soeurs*.⁷

Ámbár az írók, mint említettük, gondosan szem előtt tartották e kényes stílus követelményeit, mégis akadt nem egy hely, melyen az egykorúak megütköztek. Racine Athaliejának *falánk kutyái* (les chiens dévorants) visszatetszést keltettek a szalonok népe előtt. Rivarol sajnálta, hogy Voltaire *Le pauvre diable* c. szatírájában nevén nevezte a cordonniert, a vargát. Pindaros egyik fordítója nem merte használni a *kakas* szót, mely „képes lenne tönkretenni a világ legszebb ódáját”, hanem így írta körül: *házi madár, mely énekével jelzi a nap keltét s az udvar dombján hősöködik* (oiseau domestique dont le chant annonce le jour et qui n'a que son paillier pour théâtre de ses exploits). Lebrun Maria Stuartjának egy érzékeny jelenetében a rettentő *mouchoir* (zsebkendő) szót használta s azt így körülírással igyekezett enyhíteni:

Prends ce don, ce mouchoir, ce gage de la tendresse,
Que pour toi de ses mains a brodé ta maîtresse.

„Fogadd e zsebkendőt, a gyöngéd érzelem zálogát, melyet

⁷ A précieuse-ökről és nyelvükről kitűnően tájékoztat Greguss Ágost Bevezetése Molière—Arany L. Tudós nőihez. Jeles Írók Isk. Tára. Második kiadás. 1894.

saját kezével hímezett számodra úrnőd." De még ez a királynői kezekkel hímzett s ékesen körülírt zsebkendő is fellázította az olvasópróba közönségét. „Összetett kezekkel kértek — beszéli a szerző, — hogy változtassam meg e veszedelmes szót, nehogy az egész terem nevetésre fakadjon ez érzékeny jelenetnél. Így tettem a *mouchoir* helyére a *tissu* szót (ami magyarul a. m. szövetség). Csak kilenc évvel később merte Vigny Shakespeare Othello fordításában odadobni a zsebkendőt a parterre közönsége elé. De tudjuk, hogy e tragédiában a zsebkendő mily döntő, mással nem pótolható, szerepet játszik!^s 1825-ben a *Cid d'Andalousie* előadásán a *chambre* szó idézte fel a színházi közönség moráját s a Globe kénytelen volt Racine *Athalie*jának e szavaira hivatkozni:

De princes égorgés la chambre était remplie

hogyan a zúgolódókat elhallgattassa. A nevek közül a klaszszikusok járták, még a francia társadalmi drámában is, s még később, a restauráció idején sem volt ajánlatos oly közönséges nevet színpadra vinni, mint *Jeanne*. Egy tragédiában, melynek az orleánsi szűz, Jeanne d'Arc volt a hőse, csak a „pásztorlány“, a „hősnő“, végül a „fogoly“ néven van említve. Hogyan fogadhatta volna el e közönség Shakespeare tragédiáját szenvedélydúlta jellemeivel, véres cselekményével, válogatlan szókinccsével és faragatlan népi alakjaival! Voltaire, akinek pedig volt érzékenysége iránt, „részeg vadnak“ (*sauvage ivre*) nevezte Shakespearet s még Hamlet éjjeli őrének amaz ártatlan szavain is megütközött, miket Bernardo kérdésre felel: „Nyugodtan örököl? Egér se moccant.“ Így szólhat egy közkatona az őrálláson, de nem a színházban, a nemzet elő-

^s A „zsebkendő“ szótól való irtózás Nyugaton még ma is él. A Daily Mail 1931. febr. 3. számában írja egy hölgy: I do not think I have ever met an honest handkerchief in a novel. Ehelyett van: a wisp of lace (csipketörő), a morsel of cambric (batisztdarabka), an absurd little flutter of lace and muslin (egy lehetetlenül apró csipke és muszlin röpkeség).

kelőinek körében, ahol csak a nemes kifejezések vannak helyén.*

Nálunk a XVIII. század közepén kezdenek íróink a stílus finomságával törődni. Pázmánytól örökölt a magyar stílus erőt, jellemzetességet, népiességet, de csinosasságot nem. A külföldön sokat járt, kiváló nyelvérzékű Faludi fordít oly műveket, melyek a nemesebb életmódot és finomabb stílust vannak hivatva terjeszteni, mint az angol Darrellnek *Nemes ember és nemes asszony* c. könyve, valamint Gracian Boldizsárnak *Bölcs és figyelmetes udvari embere*. Rendkívül érezhető volt nálunk a XVIII. században az udvari és szalonélet hiánya s ez stílusunk és egyáltalában irodalmunk fejlődése szempontjából is döntő fontosságú és nem eléggé méltatott körülmény. Mikor a testőrírók Bécsbe kerülnek, jut valahára a magyar irodalom érintkezésbe az udvarral, habár ez idegen is. Besse nyei azonnal megkezdí a finomabb magyar stílus művelését a kor szellemének megfelelően, nemcsak egyenesen e célból megjelent írásaiban, hanem színdarabjaiban is. A *philosophus* című vígjátéka egy szalonba vezet, görög nevű és franciául csevegő széplelkek közé. E finom, udvari nevelésű társasággal szembeállítja Pontyit, a falusi magyar nemest. Abban a két levélben, amelyet Pontyi prókátorra és tisztartója írnak, a magyar stílus két nagy fogyatkozását állítja pellengérre: az idegenszerű latinosságot és a bárdolatlan vidékiességet. Az előkelő társaság megbotráncozik Pontyi beszédmódján s tisztartója leveleinek oly tájszavain, mint *gárgya*, *keszeg*, *compó*, *devér*, *bóné*, *szak*, *gyalom* stb. De nyelvünk igazi megfinomítását Báróczi, s még sokkal inkább tanítványa, Kazinczy vette a kezébe s vitte győzelemre. A fentebb stílust, a „szép társaságnak a nyelvét” voltakép a széphalmi mester alapította meg. A précieuse-ök képezték egykor irányuk jelzésére az *urbanité* szót, Kazinczy is „szépen, elmésen, urbanitással” akar szólni. A magyar szókincset ebből a

* Schücking. Die Soziologie der litterarischen Geschmacksbildung. Leipzig, 1931. 18. l.

szempontból rostálta meg s nagy részét nem ítélte méltónak a nemzet előkelőihez. Némelyeket idegen ruhába öltöztetett, hogy belépőt kapjanak. *Horác, Virgil, Sallust* neki finomabb hangzásúak, mint Horáciusz, Virgiliusz, Szallusztiusz, a Horácius-féle kiejtéstől pedig épen irtózott. A német-francia műveltségű közönségnek, melyet ő szem előtt tartott, finomabb volt az *ideál* irány, a *kollegiál* érzelmek, mint a latinos *ideális, kollegiális*; előkelőbb a *phantasie*, mint a fantázia, a *galerie*, mint a galéria; a *hipochondrie*, mint a hipochondria. Finomabb a *Tempel* és *Onkel*, mint a templom és a nagybátya. „Ezek a *paradiesi* órák! Rövid *pauze* után. Hamar mula el e *scén* is.” Ime az idegen kecsek, melyekkel Kazinczy nem késett nyelvünket gazdagítani. Neveket is idegeneket kedvel, mint egyébként a kor divatja, s a magyar költők ideáljai: *Lolli, Cidli, Zelli, Belli, Chloe, Phyllis, Doris, Thyrsis*, legfeljebb *Flóra, Laura, Lilla*. Vörösmartya „hajnal, tündér és csillag” szavakból képezi *Hajna, Tünde* és *Csilla* nevét. Mikor Döbrentei egy szonettjét küldi el Kazinczynak, melyben a *Julis* név fordul elő, az így ír vissza: *Wirklichkeit muß uns nicht zu nahe liegen und mit zu grellen Schattenpartien anschreien*. Ezt a *Julis* etc. nevekre. Az olvasó az ily versekben idealizált szépségeket, félistennéket gondol, vár s egyszerre egy szoknyás, vállas alak áll a *Julis* nével előtte (Levele Döbrenteihez 1808. márc. 23). Becsületes, régi szavaknak meg kell olykor hátrálniok a szokatlan, új köntösben jövő előkelő jövevények előtt. A poéta, a költő így lesz *dalnok*, a követ *hirnök*, a jós *látnok*, a cigány *hangász*, az úri hölgy *delnő*, a nefelejcs *emlény*, a mező *virány*, a fülemüle *csalogány*, majd *csattogány*, a pillangó *lepe*,⁹ a szőlővessző *borág*, a virtus *rény* — és Bányácska *Széphalom*. A *babér* sem felelt meg Kazinczy ízlésének. „Jó szó, igenis”, írja Nagy Gábornak 1806. ápr. 29-én, „de csak a konyhába és a Rickl boltjába való. Ade-

⁹ A monumentum felső részében pedig *Lepe* (rút és közönségesebb neve pillangó) fog lepdesni. (Kaz. Csokonai obeliszkjéről. M. Kurir 1805. 4. sz.)

lung már megmondta, hogy *Wörter aus der Küchel gehören nicht in ästhetische Werke*" (Levelezése. IV. 136). Más szavakkal ugyanezt ismétli a *Tövisék és virágok* jegyzetei közt *Fonákság* címszó alatt. „A babér iszonyú nevével csak az fog élni, aki tompa érzeni, hogy a patikai s konyhai szókkal szép munkákban élni nem szabad" (Levelezése. XI. I. 35—2. l.). Az ő szavai e fogalomra *repkény* és *borostyán*. Ungvárnémeti Tóth Lászlót, aki elküldi neki verseit, arra kéri ezek alapján, hogy *A magyar nemzethez* című költeményében *pálmát* tegyen a babér helyébe. Némely szó egyes tagja miatt látszott aggodalmasnak a „vált fülek" előtt, mint hajdan az *écu* szó a *précieuse*-öknek második fele miatt. A *Cigarre* magyarítására felkapott *szipa* szó Vörösmartyt a *szipákolás* dísztelen cselekményére emlékeztette, Petrichevich Horváth Lázár pedig a *szivar* szó második tagját kifogásolta, mely „undort ébresztő tárgyat jelent, holott oly tárgyak, melyek szánk számára vannak szánva, nevének is a lehető legaesthetikusabbnak kell lennie." Ő a maga részéről a fuvolára emlékeztető *szivola* szót ajánlta. Mégis a szivar győzött a német *Cigarr*-hoz való hasonlósága révén, melynek különben eredetét is köszönte. Az „esztendő" helyett felelevenített régi *év* szó sem tetszett eleinte, „mert *év* a nép ajkán genyedettséget tesz". Horvát István a *rény* szót azért kifogásolta, mivel „a konyhákön Fehérvár körül a rántotta *vajrénye*".

Mind e törekvésekben megtaláljuk végső elemzésben az eufémisztikus félelmet, hogy a kifejezés nem talál méltó lenni az előkelő környezethez, az eszmék fenségéhez, az érzelmek emelkedettségéhez, a társaság magas színvonalához. Pellissier azt mondja Victor Hugoról, hogy „oly forradalmat idézett elő a francia szótárban, mint amilyen harminc évvel előbb átalakította a polgári társadalmat. Ő épúgy kimondta a szavak egyenlőségét, mint a francia forradalom a polgárokét. A nemesség és alacsony-ság nem a szavakban van, melyek az eszméknek csupán jelei, hanem azokban az eszmékben, melyeket e szavak jelentenek, és minthogy a művészet főtörvénye a gondolat

és kifejezés összhangja, a megfelelő szó mindig eléggé nemes is".¹⁰

Kazinczy iskolája hódított egész klasszicizmusunkban még azon költőinknél is, akiknél már a romantika kezdi szárnyait bontogatni. Inkább kizárták a költészetből a való élet nagy területét, csakhogy elmaradjon tőlük minden, ami nyers, faragatlan és durva. A népies csak megfínomodva, mintegy ünnepi köntösben talált bebocsátást. Kisfaludy Károly így ír az ifjú Vörösmartynak: „*Juhász és bojtár*“ című versét szívesen fölveszem, mindazáltal egy kérdést bátorodom tenni: nem lehetne-e ezen idyllbe graecismust is szőni? A juhász és bojtár nevezet sok olvasót elijeszt. Én magam tapasztalám, kivált a szép nemnél ezen előítéletet és egy almanach azt nem cáfolhatja meg (Gyulai: Vörösmarty életrajza, 1890. 53. l.). Bajza szerint költeményben a *halálmadár* helyett a *kuvik* szót használni stílhiba, majdnem képtelenség. Amaz szép, költői, ideakeltő szó, emez lehetetlen, akár a „mouchoir“ a francia tragédiában (Péterfy Jenő: ÖM. I. 209). Erdélyi János írja: „Fejemen történt, hogy Kunoss igen kegyetlenül megmosott a következő két sor egyikeért:

Szépét kis időmnek éléltem-e már?
Javát megevén *kenyeremnek* —

mondván: ez a híres költő, aki ambrózia és mit tudom én miféle manna helyett prózáilag *kenyeret* eszik? (Pályák és pálmák, 1886. 342. l.). Azt a forradalmat, melyet a francia költészet nyelvében Hugo Victor, nálunk Petőfi vitte végbe, miután Vörösmarty előkészítette. Ő egyenlő jogot szerzett minden szónak az irodalomban, hacsak nem egyenesen obszcén vagy útszéli. Neki minden szép, ami természetes, igaz és jellemző. A Kazinczy megalapította fentebb stílus nem veszett el, de megszabadult précieux jellemvonásaitól s a szalónok ízlésének kizárólagosságától. A juhászok és bojtárok bevonultak az irodalomba;

¹⁰ G. Pellissier. Le mouvement littéraire au XIX. siècle. Paris. 1895. 112. l.

a költészet nem az a hely többé, ahová Petőfi szerint csak „fénymázás cipőben” lehet belépni, hanem „bocskorban és mezítláb” is. Arany, mint Petőfi tanítványa indult el ez úton és ő jutott el a tetőre. Mikor Toldijában Miklós ál-mát úgy írja le, mint „melynek édességén tiszta nyál csordult ki Toldi szája végén”, Petőfi ezt jegyzi meg hozzá intézett levelében: „Ami igaz, az természetes; ami természetes, az jó és szerintem szép is. Mikor Toldi al-szik s szájából a nyál foly, ezért sokan le fognak téged köpni, de én megcsókollak”.

A Kazinczy kezdeményéből megmaradt a lényeg: a szavak hangulati értékének és élményi háttérének vizsgálata és érzése, hogy mindenik abban a műfajban, arra a helyre jusson, amelyik joggal megilleti.

VI.

Megkíséreljük e fejezetben a társadalmi eufémizmusok csoportokra osztását, valamint néhány fogalom eufémisztikus kifejezésének összeállítását. Két főcsoportot vehetünk fel, u. m. a testi és a szellemi fogyatkozások, tökéletlenségek, hibák csoportját.

I. Testi szükségletek:

1. *Táplálkozás*: evés, ivás (különösen számos a rész-ség kifejezése), emésztés.
2. *Nemi élet*: közösülés, terhesség, hónapszám. Különösen gazdagok a szemérem kifejezései.
3. A *betegségek* különféle, főként rútabb fajai.
4. *Testi tökéletlenségek*: vénség, kövérség, soványság, alacsonyság, púposság, sántaság, vakság és hasonlók.

II. Szellemi hibák:

1. *Lelki fogyatkozások*: főként a butaság, örültség.
2. *Erkölcsei vétségek*: hazugság, tolvajlás, verekedés, gyilkosság. A tolvajnyelv maga egy külön csoportját alkotja az eufémizmusnak.

Ime néhány csoport feldolgozása:

Evés. Semleges kifejezések: *eszik, étkezik, táplálkozik, él valamivel*. Egyáltalán *nem élek* hússal. Egy hét óta alig *vesz magához* táplálékot. Mikor aztán Miklós az éhét *elverte* (Ar. Toldi IV. 7.). *Elütötte* az éhét. Vagy ha néha gyomra készíti öldöklésre, Nem bánt senkit aztán, ha *csillapul éhe* (Ar. Toldi V. 13.). *Éhöket* a nagy tál kívánatos ízzel, Szomjukat a korsó *csillapítja* vízzel (Ar. Családi kör). A gyakorító *eddegél*, mely a cselekvés elaprozását jelzi, a táplálkozás csekélységére utal s ezáltal enyhíti értelmét, ép úgy: *falatozik. Falatozó*. Nincs *betevő falatja*. Finomabb ezeknél: *elkölti* ebédjét, vacsoráját. Ép így azok a kifejezések, melyek az étkezés ünnepi színét tüntetik fel: Ott a sereg három napig *Áldoz, toroz, vígan lakik* (Ar. Keveháza 38.). *Osztottak, lakoztak*, nagy vígan valának (Ar. Szt. László füve). *Lakomáz, lakmároz*.

Ellenben rosszabbítja az értelmet, ha az étkezés nagy mennyiségű, vagy csúnyán megy végbe. Így: *fal, pófáz, zabál, tömi magát* (a hasát, a bendőjét). *Bevágott* egy nagy darab rostélyost. *Tobzódik* ételben, italban. *Töltözik*. E kifejezések inkább az evés mohóságát szokták megróni; a *majszol* lassúságát fejezi ki, de egyszersmind rútságát is. Ugyanúgy *turkál az ételben* a kevés evést, de annak csúnyaságát is jelzi. *Bekap, befal, bevág* egyaránt fejezik ki az étkezés nagy mennyiségét és hirtelenségét. *Habzsol. lefetyel* folyékony étel rút evését jelzi.

Az ivás cselekvésére, már ami a vízivást illeti, nem ismer nyelvünk sok kifejezést, annál többet a borivás, a részegség fogalmára; ezekről alább szólunk. A vízivásra megemlíthetünk ily kifejezéseket, mint *szomját csillapítja, enyhíti*. Szomjukat a korsó *csillapítja* vízzel (Ar. Csal. kör). Arany nem *olt szomjat*, éhet (Erd. Népd. 280). Azzal *veri szomját*, növeli ártalmát (Ar. B. H. II.).

A részegség fogalmára Lehr Albert a M. Ny. VI—VII. kötetében mintegy 2000 kifejezést állított össze betűrendben; igaz, hogy különösen tanulmánya második részében sok nagyon távoli vonatkozást is felvett. Ez anyagon az

eufémizmus és kakofémizmus összes eljárási módjait tanulmányozhatjuk.

Az eufémizmus egyik módja, hogy a cselekvést gyakorító, vagy mozzanatos képzéssel enyhíti. A gyakorító képző a cselekvésnek rendszerint nemcsak gyakoriságát, hanem, — mint láttuk — elaprózását is jelzi. A mozzanatos ige pedig a cselekvésnek csak egyetlen mozzanatára irányozza rá a figyelmet s így mintegy elvonja azt az egésztől.

1. Gyakorító igék:

Iszogat, Iszogatok, dalolgotok. (Népd.). Itókáz, borozgat. Borozgatánk apámmal, Ivott a jó öreg (Petőfi). Benyalogat, szopogat, kortyolgat, tütkél, pityizál.

2. Sokkal nagyobb számmal vannak a mozzanatos igék.

Behörpent, belottyant, belötyönt, becsobbant, becsurrant, beföccsent, becsiccsent, behötyönt, benyalint, beisszant, beöblint, beszippant, belitylottol, alábiggyent, fölkortyant, felhörpent.

Általában az ital csekély mennyiségére való utalással is lehet a kifejezést enyhíteni. Így:

Bekóstol, félrekóstol, bepermetez, pityókáz, tütüz. Beszitt, beszopott, leszopta magát. Megnyalja az üveg szélit, beletekint a korsóba, a pohár fenekére néz, megkeni a torkát. Kvaterkáz (a pohárnak csak negyedrésszéig tölti az italt).

A fentebb felsorolt gyakorító és mozzanatos igék egy része is nemcsak képzőjével, hanem egész jelentésével az ital csekély voltát fejezi ki, mint: *kortyogat*, *szopogat*, *nyalogat*, *beföccsent*, *belibbent*, *beöblint*, *beszippant*, *benyalint*.

Vannak kifejezések, melyek azáltal enyhítik a cselekvést, hogy csak *távolabbról* utalnak rá. Ha azt mondjuk: *poharaz*, *poharat ürit*, Édes a dal s *pohár* (Arany: A dalnok búja), akkor nem is jeleztük a pohár tulajdonképeni tartalmát. Ugyanígy ha azt mondjuk valakiről, hogy *italos*, *szereti az italt*. Még távolabbról utal rá a *szomjas*,

szomjazuk (Szomjas ember tünődése. Petőfi). *Elázott*. Ilyenek még: *bekebelez, beszéd, belakik, föleresztett, eltellett. Elkészült, megmutatkozott, bevan, levan, elérte, bevégzett, el van látva.*

Jóformán minden cselekvés alkalmas rá, hogy bizonyos körülmények között a részegségre vonatkoztassuk. Lehr gyűjteményében a legkülönfélébb ráutalásokat találjuk e tekintetben, többnyire tréfás értelmi színezettel. Így:

Becselekedett, becsomagolt, begyantázott, begyufázott, becsípett, berugott, bekacatolt, bekefélt, bekereskedett, bepácolt, beciterált, bekukorékolt, bereccsentett, berúgatott, besummázott, betörülködött, leszámozt, leszavazott, lefeneklett, meggyónt.

Vannak kifejezések, amelyek a részegség által előidézett testi, még inkább lelki állapotot jelzik. Ez az állapot vagy a bor által előidézett örömet, jókedvet jelzi, vagy pedig ellenkezőleg a lerészegedés kellemetlen és rút következményeit. Amazok tehát inkább *eufémisztikus*, emezek, a nagyobb számúak, *kakofémisztikus* színezetűek.

Eufémisztikus színezetűek:

Beörült, bevidult, bevigasztalódott, beüdvözült, beünnepezt, beimádkozott, beálméklodott, becsudálkozott, be van andalítva, bedorombolt, befeledkezett (v. ö. búfelejtő), megokosodott, be van elégedve, boldog állapotban van, sokat vett be a bátorságból.

Kakofémisztikus színezetűek:

Bepislant, bepislogat, beszédül, bezöldül, megkékül, beborul, bebúsul, bebódul, bekábul, bebutul, behót (behalt), bemordul, bekerült, átmálélt, besavanyodott, eláporodott, elszontyolodott, elködült, eltompult, olyan már, mint a méla borjú, lecsöndesedett, elhallgatott, lehervadt, elhamvadt, eltemetkezett, agyongyalázkodott, alámoslékolt, belebűzlött, eldöglött, lerútult, elaljasodott, elnyomorodott, lepiszkosodott, megbetegedett, megdohosodott, megbűdösödött, megvadult, megzúpult, csúful, rútul van, cafatul van, ganajul van.

Mint az eddigiekből is látható, a legtöbb kifejezésnek

tréfás mellékszínézete van. Vannak azonban olyanok is, melyek határozottan csakis tréfás kifejezések, mint:

Szomjazta az igazságot, hordónál imádkozott, jót hörpentett a vörös gyurkóból (M. Ny. VII. 333.), az eget is bögőnek nézi, Árok-szálláson hál meg (U. o. VII. 139.), Pincehelyről jött (U. o. 287.), földszint van stb.

Az eufémizmusnak hatalmas csoportja az, mely a nemi életre, a házasságra, általában a nőre, a nő testére vonatkozik. E tekintetben már a primitívebb népeknél meglepő gazdagságot találunk.

A nőnek szántóföldről, mezei munkáról való elnevezése már a rómaiak, görögök őskorában szokásos volt, tehát a tulajdonképeni városi élet kifejlése előtt. Aeschylus Hét Tébavívó drámájában:

Romlást maga nemze magának:
Atyát megölő Oedipust,
Azt, aki *bévetette*
A *szent ugart*, melyből eredt,
Vérengző ivadékkal. (736—740.).

Itt „a szent ugar” saját anyja, akit tudtán kívül feleségül vett. *ἀρουσα* (szántóföld), *κηπος* (kert) fordulnak ily értelemben elő, Lucretiusnál *sulcus*, barázda. Ebből a gondolatkörből eredt a *confarreatio* intézménye is a házasság szertartásának elnevezésére, midőn a mátkapár az esketést végző papok és tíz tanu jelenlétében egy áldozati kalácsot (far) részben az isteneknek ajánlott, részben egymásközt elfogyasztott. Hasonlóképen szól a Korán: A ti asszonyaitok a ti *szántóföldetek*; menjetek asszonyaitokhoz, mikor csak akarjátok (II. 223).

Igen gazdagon van kifejlődve e gondolatkör a szent iratokban. J. Nacht a *Revue des études juives*-ben (59: 36—41. 1910). *Euphémismes sur la femme dans la littérature rabbinique* címen tanulmányt írt erről, s az ő nyomán idézünk az idevágó kifejezésekből néhányat. Sámson, mikor neje, Delila elárulta a filiszteusoknak meséje megfejtését, ezt mondja: „Ha nem *szántottatok* volna az én

űszömön, el nem találtatok volna az én mesémet (Birák 14, 18). Mikor Ruth kimegy Boázhoz a szérűre s vele tölti az éjszakát, Boáz reggel a lepedőbe hat mérték *árpát* mér és Ruth hátára adja (Ruth. 3, 15). Ez a hat mérő árpa azt a hat gyermeket jelentette, melyeket Ruth majd Boáz-tól fog szülni (Sanhedrin. 93, ab). A görögben $\alpha\rho\iota\theta\eta$ árpát és phallus erectust jelentett a felálló kalász hasonlósága miatt.

A nő másik gyakori metaforás elnevezése: a *malom*, szintén ama foglalkozás köréből van véve, mely a primitív gazdálkodásban a nő személyéhez volt kötve. Szent Gellért legendájából is tudjuk, hogy a kézimalom forgatása a nő dolga volt. Nyakán hordja a *malmot* és tanulja a Tórát (Kidd. 29b) azt jelenti, hogy a nő nehéz teher annak a férfiúnak, aki idejét a tanulmányoknak óhajtja szentelni. Mikor a filiszteusok Sámsonat megfogják, szeméit kivájják és megkötözik, büntetése az, hogy „öröl vala a foglyoknak házában” (Birák. 16. 21). Ez a büntetés vétkének eredetére utal. Mikor Jób ártatlansága tudatában Isten átkait idézi fejére, azt is kívánja, hogy „Ha az én lelkem a más feleségének szerelmére hajlott, avagy ha az én felebarátomnak ajtaján leselkedtem: az én feleségem másnak *öröljön* és ő rajta az idegenek magokat meghajtsák (Jób könyve. 31, 9—10). Jeremiás könyvében (25, 10): És elveszem tőlök az örömnök szavát és a vigasságnak szavát és a menyasszonynak szavát, a *malmoknak zörgését* és a szövétnekek világosságát. Itt a malmok zörgése ugyanazt jelenti, mint a menyasszonynak szava, azaz: elveszem tőlök a násznak örömét. Ha malom a nő jelképe, viszont a *liszt* a gyermekeké. Kamhit hét fiáról, akiket anyjuk híres papokká nevelt, az a szólás járta, hogy: „Minden liszt liszt, de a Kamhit *lisztje* lángliszt” (Pesikta. R. Cahana, 174). A Talmud szerint a fiatal házasságok elé megperzselt *kalászt* és *diót* vetettek (Berachot. 50 b) Ábrahám szolgálja perzselt kalászt és diót áldoz Rebeka szüleinek, mint a legbecsesebb dolgokat (Gen. 24, 53). Mindkét termés a rómaiaknál is szerepelt a házasságkötés szertartásánál. A házasságot két liszthalom között kö-

tötték s diót osztottak szét, mint a termékenység gyümölcsét az ifjú pár és a násznép között. Plinius is mint a cohabitatio szimbolumáról emlékszik meg a dióról: *nuptialium fescenniorum comites*, de ő azt hiszi, hogy a fiatal leány erényét jelképezi, aki úgy őrizte meg a maga tisztaságát, mint a fel nem tört dió (Hist. nat. 15, 24).

Jelenti a nőt a *kenyér* is. Gen. 39, 6 ezt olvassuk: Putifár mindeneket, valami je vala, Józsefre biza: és nem vala semmire gondja, miképen Józsefnek, hanem csak a *kenyérre* (Károlinál: ételre). József pedig szép formájú és tekintetű vala. A Midras itt a kenyeret a nőre vonatkoztatja, mint eufémizmust. A Talmud hasonlóképen magyarázza a Prov. 9, 17-nek ezt a mondását: A lopott víz édes és az elcsent *kenyér* jóízű. Bamidba Rabba (I.) egy nő esetét beszéli el, aki nem merte elmenni a találkára, csábítója nejét küldi oda. Mikor ez férje elképedését látja, így vigasztalja: „A magad kenyerét etted és a magad poharából ittál”.

Hasonlóképen az evés-ivás is lehet a nőre vonatkozó eufémisztikus metafora. A *hal* mint a szaporaság jelképe, gyakran szerepel népszokásokban. Indiában az új házasságok halászni mennek s ha sok halat fognak, azt jelenti, hogy sok gyerekük lesz. A szerajevói szefárdok feldíszített halakat raknak a menyasszony lába elé s az keresztül lép rajtuk. Más ily vonatkozások: Az ember nem iszik olyan *pohárból*, amelyet előbb meg nem vizsgált. (Ketubot 75, b). Ne igyál a pohárból úgy, hogy közben a másokra kacsingass! (Nedarim. 20, b). Betszabé tetszett Dávidnak, de *megette* még éretlenül (Sanhedrin. 107, a). Ne *főzd meg eledeledet* felebarátod fazekában! (Pesachim. 112, a).

Sok és helyenként igen szép eufémizmusaink vannak ma is a nő nemi viszonyainak kifejezésére. Így pl. a terhességre: *állapotos*, *más állapot*, *áldott állapot*. A nő *legszentebb* állapota. *Várandós*. *Anyai örömeknek* néz elébe. *Szíve alatt hordja magzatát*. *Rómába készül*, utazik. *Termékeny ölü*, *szapora ölü* (Szabó Dezső. Az elsodort falu. Többször.) *Lebetegszik*. *Gyermeággyat fekszik*.

Néhány évvel ezelőtt Budapesten egy kabarédarabot adtak ezzel a címmel: *Julcsa úgy van*. Egy népballadában:

Lányom, édes lányom,
Gyöngyvári Katicám!
Hogy van a te ruhád?
Elöl rövidedik,
Hátul hosszabbodik.
(Gyöngyvári Katica).

A szülésre már a görögöknél megvolt az alliteráló παιδοποιεῖσθαι, a rómaiaknál *liberis operam dare*. Cicero is írja leveleiben: *Liberis dare operam, quam honeste dicitur* (Epist. IX. 22, 3). A magyarban: *Anyává lesz, megbabázik, gyermeket hoz világra*. Három gyermekkel ajándékozta meg férjét. *Isten nem adott neki gyermeket*. *Gyermekáldás*.

Eufémizmussal szoktunk beszélni a nem törvényes házasságról, mint *él vele, összeállt vele, balkézre nősült*. *Morganatikus házasság*. A törvénytelen gyermek *természetes gyermek*. Kakofémisztikus kifejezések: *bagóhiten, malachiten élnek*.

E téren természetesen legnagyobb szerepe a férfi és női nemiszerveknek van. A nő csecseiről beszélni nem illik, de a csecsemő, csecsszopó helyén van. Egy kisaszszonyt hallottam egyszer *kecskecsöcsű* szőlő helyett *kecskeszemű-t* mondani. A nő emlőiről Ezékiel (16, 7) nyíltan beszél, de már az Énekek énekében (4, 10): *Mely igen szépek a te szerelmeid, én hugom, én jegyesem! Mely igen jók a te szerelmeid! jobbak a bornál és a te keneteidnek illatja drágább minden fűszerszámoknál*. Az eredeti héber בריי a görög fordításban is μαστοί helyett φίλαι. A régi nyelv *titokhely*-nek nevezte a pudendum muliebre-t. (Mny. XVII. 49). A menstruatio: *periodus, havi baj, hónapszám, vörös király*. Sárában megszűnt vala az *asszonyoknak természete*. (Gen. XVIII. 11). Rákhel azt mondja atyjának: *Ne haragudjék az én uram, hogy fel nem kelhetek te előtted, mert asszonyoknak szokások szerint van most nékem dolgom*. (Gen. XXXI. 35.) A nő méh-

magzata *péterke* a nép nyelvén. Ebből van a *pete* szó is (Horger. Magyar szavak. 141.).

A nemi szerveken kívül más testrészek említése is tilos a szemérem nyelvén. E tekintetben a francia précieux nyelv ment legmesszebbre, de másutt is, főleg a XVII—XVIII. században illetlen dolog volt bizonyos testrészekről vagy az azokat fedő ruhadarabokról beszélni. Elsősorban ilyen a láb, mely a finom társalgásból száműzve volt. Mikor a spanyol királynénak a selyemharisnya feltalálása korában valaki ilyeneket akart ajándékozni, az udvarmester ezt izente vissza: A spanyol királynénak *nincsenek lábai*. (8 órai Ujság. 1925. V. 27). Herder írja, hogy nagyanyjának nővére így emlegette: „*Meine Füße mit Respekt zu sagen*“ (O. Weise. Ästhetik der deutschen Sprache. 1909. 73. l.). Kyan, a szász udvari bolond, Elysäische Felder (1735) c. művében írja: Es gibt Leute, welche die Worte *salva venia*, oder *mit Respekt zu sagen* gar fleißig gebrauchen, wenn sie von *Zehen, Füßen, Beinen, Schenkeln, Nägeln*, oder *Zähnen reden*. (U. o. 98. l.) Jósika is így írja précieux udvarias stílusban: A kis keskeny *alapot* piros szattyán foná körül. (Abafi). Ez a kor volt az, amely a nadrágot *inexpressibles*-nek, azaz kimondhatatlannak nevezte el. Az öreg Grimm Jakab dohog is miatta: „Die ehrliche uralte Hose unaussprechlich zu finden ist überaus albern.“ (O. Weise. I. m. 74). Azonban a németben is a *Windhosen, Wasserhosen* (vízoszlop) kifejezést mindenkor szabad volt használni. Viszont a még kevésbé szalonképes *gatya* helyett az *alsónadrág* illendőbb. De tréfásan azt is mondhatjuk, hogy *fehér magyarban*. Ezek a rekvizitumok úgy lógtak a darab (Kerek Ferkó) testén, mint a tehénen az a *népies ruhadarab*, amiben a tehén okvetlenül komikussá válik (Ujság. 1931. okt. 31.).

Móra Ferenc írja Arany- emlékek c. cikkében a költő fehérenemű-jegyzékét idézván: *Gatya* 4 drb. Irhatnám ugyan szemérmesen is, ahogy a hatvanas években szokták: g...a; de hát ha a világ legszegenlősebb öreg parasztja ki merte írni a becsületes nevén, mi jusom volna nekem affektálni? (Magyar Hírlap, 1930. aug. 17.).

Az eufémizmus törvénye alá esnek a gyomor, has,

belek is, mint az emésztés szervei. Ezek közül a gyomor inkább említhető, mint a has, úgy, hogy hasfájás helyett pl. *gyomorfájásról* beszélünk. Sok függ azonban e szavaknál attól, hogy milyen összefüggésben említjük őket, milyen gondolatkört keltünk fel velük. Hasfájásról, hasas állatról pl. nem illik beszélni, de akárhol bátran mondhatjuk, hogy *szereti a hasát, tömi a hasát, nagyhasú nyárspolgár*, mert ezek inkább az evés képzetét idézik fel. Épígy beszélhetünk az *üveg hasáról, hasas korsóról* s egyebekről. Ugyanúgy a gyomorra vonatkozólag a *föld gyomra, Párizs gyomra* (Le ventre de Paris. Zola regénye.) Ehhez *gyomor kell, megfeküdte a gyomromat, gyomromban van ez az ember*. A francia e. h. *J'ai mal à l'estomac* ezt mondja: *J'ai mal au coeur* úgy, hogyha valóban a szíve fáj, azt más fordulattal kell kifejeznie. (*J'ai le coeur gros* stb.). De nem illetlen ez: *tűzokádó, tűzhányó*, vagy: *a hajó fara, farol a szekér* s effélék. Az okádásra, hányásra egész sereg tréfás fordulatot idézhetnénk. Egy barátom egyszer ezt írta tengeri utazásáról: Bizony én *okát adtam* utazásomnak. Az osztriga útján a tenger üzent neki és ő *megértette* (Nagy Endre. Ujság. 1931, I, 11, 5). *Fölfordult a gyomrom, meglátta az ebédjét. Schillert fordít* — E *kor méhe* meddő. (Arany. Rákhel siralma). A *bukfenc* valószínűleg tréfás-eufémisztikus elváltoztatás a *buksegg* helyett (Nyör. 10: 315. és 12: 228.). A latinban *podex* finomabb szó volt, mint *anus*, mert eredete pos-dex, tehát: *hátulja*. Használatos volt a *sedes* is (O. Keller. I. m. 178.). A magyarban *alfel, ülep, ülőszerv*. Megütötte azt a *testrészt, melyen az ember ülni szokott*. Egy öreg nagynénémtől hallottam: Majd elve-rem az *aldebrődet*. (Aldebrő helység Heves megyében). A török a *tűlső* oldalát tapogatta (Mikszáth. A fekete város. II. 196.). *Háta alján* jobb lábával könnyedén megillantette. (Nép. 1925. ápr. 23.). Vinnyogott, mint a malac, ha az ől ajtajába szorítják a *hátsó fertályát* (Napkelet. 1929. 22. l.) *Hátsó fele. Regbesúgta*. Egy suhogó mogyorópálcával végighúzott a büntetést szenvedőnek *déli pólusán*. (Szász Károly. Kálmánt levetették. Magyarság. 1930. márc. 2.). Szegedi Lőrinc a Theophania latin eredetijének „nates

saepe corripuit" szavait így adja vissza: „gyakorta... ütögette az *Valkó vidékét*." Előfordul Tinódi Sokféle részögösökről írt tréfás versében is a piaci kofákról szoltában: Néha ifjak aludt szénbe puskaport rejtek, Az fellobban, *Valkó vidékét* elpörzsölik. A szójáték azon alapul, hogy Valkó, Valkóvár (ma Vukovár) az egykori Valkó vármegyének székhelye is volt. (Szily emlékkönyv. 105. l.) Most pedig mars ki innét, mert ha nem takarodik, megrúgom a *tradicionális helyen* (Molnár. A jó tündér).

Jelentős területe az eufémizmusoknak a különféle betegségeké, melyeknek rútabb, kellemetlenebb bajait szeretjük rejtegetni, leplezni, szépíteni. Jó szolgálatot tesznek itt az idegen szavak, különösen a latin orvosi terminusok. Ezek útján egyrészt homályosabbá tesszük az illető kifejezést, másrészt a társadalomból mintegy a tudomány régiójába emeljük, ahol már értelmük semleges. Így *purgál*: meghajt, *epileptikus*: nyavalyatörös, *phlegma*: turha, *ekzéma*: fekély, *diarrhoe*: hasmenés, *haemorrhoida*: aranyér (mert a régi orvosi tudomány azt hitte, hogy vértisztító hatása van s így a szervezetre hasznos), *paralysis*: agylágyulás, orvosi nyelven: hüdéses butaság.

De máskülönben is szeretünk a betegségekről enyhítve beszélni. A homosexualitást pl. *beteges hajlamnak* nevezzük. A francia a szerelem meghibbantjairól mint *les déséquilibres de l'amour*, a szerelem egyensúlyvesztettjeiről beszél. *Onania* (Onan: Noé fia volt): önfertőzés, természetellenes kielégülés. A syphilis helyett ma az általános értelmű *vérbaj* járja. Elvesztette eufémisztikus jelentését e fogalomra nézve a *franc* szó (egye meg a franc!), azaz francia betegség, mert tudvalevőleg onnan terjedt el Európaszerte.

Vannak határozottan szépítő kifejezései is a betegségnek, mint pl. ἰσχυρὸς νόσος nyavalyatörés, szószerint *szent betegség*. A latinban *dives morbus* (Apuleius), de nevezték *morbis comitalis*nak is, mert ha valakit népgyűlésen *in comitiis* ért el, ez rossz ómen volt s a gyűlést be kellett szüntetni. Az újjörögben εὐλογία (szószerint: *jó beszéd*) a. m. himlő. Ugyancsak az újjörög a gyermekkori ragályos

betegségeket καλὰ κυράδες-nek, *szép nőknek* nevezi, mert ilyen tündérek rabolják el a néphit szerint a kis gyermekeket. (O. Keller. Grammatische Aufsätze. 1895. 177. l.) A pestis neve καλοτύχη szószerint: *szép sors*. A latin *calculatio*-nak nevezte a húgykő betegséget. Calculatio volta-képen annyi, mint: számolás apró kövecskék segítségével. Tübinga mellett az örültek házáat egykor *Gutleuthaus*-nak, jámborok házának nevezték. A jámborságot, jóságot kifejező szavak gyakran nyertek idővel kakofémisztikus értelmet, épen mert eufémizmusokként használták őket (L. 78. l.).

Az öregség is azon tulajdonságok közé tartozik, amelyről gyakran beszélünk leleplezve, enyhítve. A harcos, primitív népek annyira nem becsülték a küzdelmeikben hasznavehetetlen öregeket, hogy rendszerint idő előtt agyonverték őket. *Sexagenarios de ponto* volt a jelszó még Róma kezdőkorában is. Hóman Bálint szerint a mi Álmosunknak is ez lett a sorsa, hogy a honfoglalás nehéz munkáját már a fiatal Árpádra bízassák.¹ E barbár felfogás később megváltozott, mikor az öregek tapasztalatának értékét, szenvedélyektől megtisztult, bölcs ítéletét méltatni tudták. Ők tartották fenn a hagyományt s rájuk bízta a törvénylátást. A három emberöltőt látott Nestornak Homérosznál nagy tekintélye van. „Törvényök nincs — boldog hiány! A vének élő szája rendel Igazságot...” mint Arany mondja *Összel c.* költeményében a homéroszi korról. A tanács, görögül γερονσία, senatus, a nép véneiből kerül ki. A *senior* szó lesz az *úr* alapja több modern nyelvben; így olasz *signor*, spanyol *señor*, francia *sieur* (monsieur) és *seigneur*, angol *sir*. Az természetes, hogy az öregségben van humoros elem is; a szellemi értékek a testi hanyatlást sokszor nem tudják elfedni, a megőrzött régi ruha- és magaviselet furcsa az ifjú nemzedék előtt. Arany az ősz Toldi alakjában klasszikus jellemképét festette e lelkiállapotnak. Küzdelmes, élnivágyó, rohanó korunkban az öregség ismét inkább tehertétel, mint érték. Sem a küz-

¹ Hóman. Magyar történet. I. 119.

delemben nem előny, sem az élet kiélvezési lehetőségeiben. Az eszmék rohamos változása miatt fenyegetőbb az idejelmultság s a minden talpalatnyi helyért ádáz harcot folytató s a réginél követelőbb ifjúság legszívesebben eltávolítaná az útjában álló régibb nemzedéket. E lelkiség nemcsak a férfi és női divaton és magaviseleten látszik meg, amely lehetőleg fiatal hatást akar tenni, hanem az öregségre vonatkozó eufémizmusok sűrűbb használatában is. Hiszen legnagyobb regényírónk, Jókai hirdette, hogy *Öreg ember nem vén ember*, mikor késői jogát védelmezte az élet örömeihez.

Nyelvünkben az öregség kifejezésére a legközönségesebb szavak az *öreg*, *vén agg*, *ó*.^{*} Az utóbbi majdnem kizárólag tárgyokról, elvont fogalmakról használtatik, mint *óbor*, *óváros*, *óesztendő*, *ómagyar*, *ókor*. Tehát mintegy ellentéte az újnak. Személyekről csak elvétve: *óleány*, *ómama*, *ópapa* inkább csak tájszólásilag. Az *agg* használata ellenkezőleg csakis személyekre szorítkozik manap, mint *agglegény*, *aggszűz* s az efélék, mint *aggeb*, *aggtelek*, *agglant*, ma már régiségként hatnak. Különben az egész *agg* szó az elavulás útján van s régies, történeti szint nyert, mint ahogy pl. Arany használja a *Walesi bárdokban*: Itt van, király, ki tetteidet Elzengi, mond az agg, vagy Vörösmarty *Szép Ilonkában*: Minden lépten nő az agg csodája.

A *vén* szó pejoratív irányban fejlődött s vele szemben eufémizmusra van szükség. *Vén banya*, *vén boszorkány*, *vén számár*, *vén gazember*. Oly használat, mint: a *nép vénei*, Ti iffiak tisztellyétek az *véneket* (Com: Vest. 102.). *Sok üdőnek vénnye* az székből le üle (Bornemissza: Préd. 300, b.) ma már nem dívik. Az *öreg* szó, mely régebben annyit jelentett, mint *nagy* (öreg betű, öreg harang, öreg szemű szilva, öregbít), ma is jójelentésű s lehet bizonyos kedélyes mellékszíne is, mint: *az öregem*, hogy vagy *öreg?* és efélék. A fejlődés oka, hogy az „öreg” eredetileg a na-

^{*} V. ö. Volf György. Német-magyar egybevetések Nyör. 13:110. Simonyi. A magyar nyelv. 1904. 344. l.

gyokat, a felnőtt nemzedéket jelentette a gyermekekkel szemben s így tiszteletkifejezésre alkalmas volt, míg a „vén” szó eufémizmusára alkalmasak: *koros, idős, éltés, élemedett*, mely utóbbit szinte kiszorítja a német „vorgeschrittenen Alters” mintájára képzett *előrehaladott korú*. Lehet nagy részüket kicsinyítve is használni, mint *öregecske, vénecske, idősés*. „*Idősöcske* a legény már. Nem vén, nem öreg, csak idősöcske” (P. Hirlap. 1928. nov. 30.). Egy *idősebb úr, Tisztes, hajlott korú. Nem mai gyerek. Kenyerének javát már megette. Benőhetett már a fejelágja*. Erősebb eufémizmusok: *javakorbeli, a legszébb férfikorban*. Öregségre: az élet *estéje, alkonya*. *Alkonyulófélben* van már élte napja (Pet. A jó öreg kocsmáros). Még nem harangoztak, de már *beesteledett* (Tóth Béla: A magyar génusz. Szájról-szájra. 118. l.). A fiatalítási kísérlet a társas életben sok szellemes fordulatra, tréfára szolgáltat alkalmat. Egy, a huszas években már jól benne levő asszonyka azt mondta egyszer előttem, hogy ő *huszon... izé* esztendő. Egy 47 éves barátom így szokta megmondani korát, ha már nagyon szorítják: *Bizony, közelebb vagyok a negyvenhez, mint a harminchoz*. „Van Pesten egy szellemes, előkelő úriasszony, aki bizony *túl a negy... a harmincon* (de jóval túl), kétségbeesetten ragaszkodik a harmincas előtti időkben megszokott arcához, kinézéséhez (Szinházi Élet, 1930. 10:17). *Ezernyolcszázajderégen* statisztáltam először az Operában (u. o. 1924. 14:40).

A butaság kifejezésére a magyarban Bánóczi József több, mint háromszáz szót állított össze betűrendben, persze meglehetősen kiterjesztve a fogalom körét és a tájszavakat is felvéve (Nyőr VII.). Megkisértjük a szorosabban idetartozóknak csoportokba foglalását.

1. *Kicsinyítés*. Buti, butuska, oktondi, ostobácska, buksi. Csacsi, tacsó. Liba, libuska, csirkeeszű, gyerekes, naív, primitív.

2. *Meggondolatlanság*. Bohó, bohókás, golyhó, ergelős, dilinós, félnotás, kótyagos, kelekótya, furcsa. Szeles, széllebélelt, szeleverdi, szeleburdi.

3. *Tökéletlenség*. Éretlen, tökéletlen, sületlen, zöld. Korlátolt,

szűkeszü, gyengetehetségű, tehetségtelen. Nehézfejű, lassúeszű, rossz-felfogású. Tudatlan, értelmetlen, együgyű, gyűge.

4. *Tévelygés*. Balga, balgata, tévelygő, tébolygó, tébolyodott, bolond, budósó elméjű (Margit Leg. 165.). Kődöseszű, sötét fej. Okatlan, eszelős, örült, elment az esze, eszeveszett. Fej nélkül cselekszik.

5. *Merev archiifejzés*. Málé, málészájú, mamlasz, mafla, szájtáti, mutuj. Bámul, mint a borjú.

6. *Esztelenség*. Ostoba, buta, tökbuta, tökfejű, tökfilkó, pimasz. Üresfejű, vízfejű, hájfejű. Ökör, marha, szamár, lúd, tyúkeszü. Isten lova (v. ö. fr. la bête du bon Dieu), akár a lóval imádkoznál.

7. *Tréfa*. Szalma, korpa van a fejében, nem találta fel a puska-port, a fejelágyára esett, nem nőtt be a fejelágya, egy kerékkel kevesebbje van, nincs ki a kártyája, bedrótozott fejű, hólyag.

Ezek közül eufémizmusra alkalmasak mindenekelőtt a kicsinyítő kifejezések, továbbá a meggondolatlan-ság és tökéletlenség csoportja, végre a tréfások közül az enyhébbek, mint: *szalma, korpa van a fejében, nem találta fel a puska-port, egy kerékkel kevesebbje van* s hasonló. Olykor a jó-ság kifejezéseit alkalmazzuk szépítés céljából, mint: *jámbor* (jó ember), *jó fiú, jó gyerek, jó bolond*. A fr. *crétin* is egyazon szó a *chrétiennel*. Alkalmazhatjuk a taga dást is, mint: *Nem okos, nem tehetséges, nem valami lángész, nem találta fel a puska-port*. Vethetünk idegen szavakat, mint: *simplex, stupidus, bornirt*. Ezeken kívül még számos módja kínálkozik a körülírásnak, melyek közül álljon itt egy, mely Mikszáth egyik regényéből való.

Titkár és főispán párbeszéde: „Azt mondják, hogy Méltóságod értelmi tehetség dolgában nem egészen áll azon a magaslaton, mely egy ilyen megye kormányzásához kívánatos volna.” — „Azaz, hogy ostoba, tudatlan fráter vagyok.” (A Noszty fiú esete Tóth Marival. I. 163.)

Sokszor jutunk abba a helyzetbe, hogy valakinek állítását nem hisszük el, valótlannak tartjuk, sőt rosszhi-szeműségéről is meg vagyunk győződve, azaz az illető hazudik. Ezt azonban igen gyakran csak kellő óvatossá-gal, leplezve jelenthetjük ki. Már a *nem igaz* is keveseb-bet mond, mint a rideg „hazugság”, még szebb formája a

cáfolatnak: *Nem úgy igaz. Allítása ellenkezik az igazsággal.* „Ha a képviselő úr azt állítja, hogy nem jártam el ebben az ügyben, *tudva valótlan-ságot mond*” (Rakovszky Iván beszéde, 1922. nov. 25.). „Azon adatok, melyeket Szeder képviselő úr előad, nagyrészükből *nem fedik a valóságot* (B. Hirl. 1922. VIII. 30.). Ez a német: *Es deckt nicht die Wahrheit* fordítása. Még kiméletesebb, ha a hazugságot *tévedésnek* minősítjük. Minthogy Arany János szerint voltaképen a költő is hazudik (Költő hazudj, de rajt ne fogjanak. Vojtina Ars poét.), a hazugságot viszont a költészetről vett szavakkal fejezhetjük ki: *kohol, költ, nagy a fantáziája.* — *Elrugaszkodik a valótól, újjából szopja, letéreget az országu-tról, elhajítja a súlykot, sok eresztéke van a beszédjének.* Enyhített kifejezés a *füllent*, melyet kisebb hazugságra alkalmazunk. Sokszor a hazugság a való tények elferdítésében, túlzásában nyilvánul, ilyenkor mondhatjuk: *ferdit, tódit, nagyokat lódit; a fele se igaz, amit mond; csak minden tizedik szavát kell elhinni.* Más viszont *szépíti a valót*, hogy magát, vagy mást mentegessen.

Sok a különféle kifejezés a verés, verekedés fogalomkörére. Jókai maga száz kifejezést állított össze az Üstökösben és később A magyar nép élce c. művében minden csoportosítás nélkül. Bizonyos eufémisztikus értelmet láthatunk már azokban, amelyek a verést egy-egy test-részre korlátozzák. Így:

Hajbakap, főbeteremt, főbekollint, megbúbol, felképel, pofon-teremt, pofontörül, felken egy pofont, megnyakal, meggyomroz, meghátal.

Határozottabban eufémizmusok azok, amelyek egy más, némileg hasonló cselekvés felvételével leplezik a verés képzetét. Így:

Elcsepel, lecsepül, kiporol, kiporolja a nadrágját, elhegedül, kimángorol, kitégláz (kivasal), megtapogat, elegyenget, falhoz mázol.

Tréfás kifejezések azután, bár — mint láttuk — az említetteknek is volt többnyire tréfás hangulatuk, az ilye-

nek, mint: *helybenhagy, odasóz, besavanyít neki, mogyoróhájjal ken* és mások.

A lopás eufémisztikus kifejezései: *lopogat, lopkod, csen, elcsen, cseneget. Eltulajdonít, elidegenít. Elkaparít, elsinkófal. Zsebel, bezsebel, zsebrerak. Elvisz, elemel, magához vesz, eltüntet.* Azt nekem orvul te... ha nekem *elhoznád* (Arany. Buda hal. 12.). A lótolvaj *elköti* a lovat, a marhát *elhajtják, elterelik.* Kiszakítok a ménesből egy csikót (Népd.). *Kiszakít* egy jó nagy falkát (Petőfi: Kinn a ménes). A háborúban a katona *rekvirál.* A pénztáros *elsikkasztja* a pénzt. *Kerít, szerez.* Szegény legény szép szőrívé' szöröztem (Pet.). *Megdézsmál.*

A tolvajlásra általában igen sok a tréfás kifejezés: A taliánok mesteri módon tudták, mint kell *kitapogatni* más zsebéből az aranyat (Takáts Sándor. A régi Magyarország jókedve, 249). A bálbérló, megértvén, miként kell a jó emberek zsebéből *kifütyenteni a pénzt,* napról-napra gyarapodott (U. o. 192.). Kivéve, hogyha szél úr *elcsízel* Némelykor egyet *enyves körmivel* (Pet.). A tolvajt nevezik *enyves, ragadós, horgas ujjú, görbe kezű v. körműnek.* Öt ujjával *szerezte, ötön vette, öt horgason vette.* Értsd: az öt horgas ujján. Horgas: XVIII. századi pénzdarab (Mny. XXI, 198). *Elhorgolta, elhorgászta.* Eufémisztikus kifejezés a betyárra a *szegény legény* is, a rablóra az *útonálló.* Külön fejezet lehetne általában a tolvajnyelv (v. ö. Szirmay J.: A magyar tolvajnyelv szótára) az eufémizmusok terén.

Megemlítünk még két, társadalmunkra igen jellemző csoportot, melyben az eufémisztikus kifejezések nagy mértékben kifejlődtek. Az egyik a királysághoz, a másik a zsidósághoz való viszonyunk. Mindkettő olyan, amelyben óvatosságra van, vagy volt szükség; óvatosságra, amelynek félelem és tapintat az alapja. Tudjuk, hogy Ausztriával való viszonyunk, a kiegyezés ellenére, sohasem volt zavartalan s a királyi hatalom számos intézkedésében Magyarországnak nem egyszer kárát láttuk. Ha mármost ily intézkedést megvitattunk, lehetőleg elkerültük a király közvetlen megnevezését, inkább csak körülírtuk, cé-

loztunk reá, vagy környezetét tettük felelőssé. Láttuk, primitív népek mily óvatosan kerülnek a rettegett törzsfő nevének említését: bizonyos tekintetben az volt a mi helyzetünk is. Mikor 1861-ben az országgyűlés feliratot intézett Ferenc Józsefhez, a Ház többsége a „*felséges úr*” címzést használta. A király nevének említése helyett járja az *Öfelsége*, az *uralkodó*, a *legfőbb hadúr*, a *korona*. A *legkegyelmesebben* rendelkezésünkre bocsátott hajó: írja Rudolf trónörökös az Osztrák-magyar monarchia írásban és képben c. munkában. „*Legfelsőbb urunk*” kijelentését Vilmos császár is tudomásul vette” (Tisza levelei, Esti Kurir 1930. I. 11.). Előfordul ez is: a *legelső magyar ember*, egy *igen magas állású személyiség* és hasonlók. Ha még jobban akarjuk kerülni a király személyének belevonását valamely kárhozottatott intézmény tárgyalásába, az *udvar*, a *kamarilla*, a *tanácsosok* említése helyénvaló, akik ellen már bátrabban megereszthetjük korholásainkat. De még többször emlegettük csupán a helyet, ahonnan a káros intézkedés származott: *Bécs*, *Ausztria*, a *Lajtán túl*. Madarász József, a rendíthetetlen szélsőbaloldali politikus, a Ház legöregebb tagja, *Ausztria-Bécs*et szokta emlegetni, mint az „átkos közös ügyek” forrását. Egy eset, melyet Márkus Miksa beszél el Wekerléről (Pesti Hirlap 1929. nov. 1.) igen jól megvilágítja a helyzetet s az eufémizmusok születését:

Wekerle arca elborult, szeme megvillant: — Sajnos, Bülownak teljesen igaza van, jól tudom, és én nem tehetek semmit, mert *azok ott* — s itt mutatóujjával, miután egy nagy félkört leírt a levegőben, jobb vállán át hátrafelé bökött, — igenis azok ott mindent elrontanak és megakadályoznak. — Kik? — Hát *azok, ott Bécsben*. — Alighanem Ferenc Ferdinándot és környezetét értette.

A másik társadalmi hatalom, amelynek említése óvatosságot kíván, a zsidóság. Az idetartozó eufémisztikus kifejezések főleg az utóbbi három évtizedben keletkeztek, amióta a hegemoniáért való küzdelem megindult, s különösen bőven termettek a proletárdiktatúrát követő években, amelyben a zsidóságnak tudvalevőleg vezető szerepe volt. Maga az állam a hivatalos stílusban már régóta ke-

rüli a „zsidó” elnevezést s helyette *izraelitát* említ és ír elő, minthogy a közkeletű „zsidó” szóhoz sok sértő, megvető kifejezés hangulata fűződik. A vallás jelölésére így járnak a következő kifejezések: *nem keresztény, antikesztény, más vallású polgártársaink, a választott nép, hitsorsos*, mely ugyan értelme szerint bármely felekezetre vonatkozhatna, mégis kizárólag a zsidóra alkalmazzuk. Két tábor, két eszme küzd egymással: a keresztény és a *nemkeresztény* (Wolff Károly: Nemz. Ujs. 1930, XII. 17.). Tréfásan *rendezetlen felekezeti viszonyokról* is beszélünk. „Ezentúl az urak mindennap megkapják az *izé* felekezetre, vagy mondjuk, az *izé* fajra vonatkozó véleményeket; hát ahhoz tartásuk magukat” (Magyarság. 1923. aug. 11.). Jelöljük a zsidóságot származási, vagy tartózkodási helyével is. Így: *palesztinai, pólisi* (különösen a budapesti nép körében divatos kifejezés), *galíciai, lipótvárosi* (ez a kerület, amelyben Budapesten legnagyobb számmal laknak). A *körüti sajtó, a Dob-utca, ghetto-polgár*. Mikor a zsidó egyetemi ifjúság a *Galilei-kört* megalapította, ebben a kifejezésben nem csupán az olasz szabadgondolkodó dacos ellenállására akart vonatkozást, hanem a palesztinai Galileára, sőt Galiciára is. A harcos ifjú-zsidók ugyanakkor magukat a zsidóság legharciasabb törzséről *makkabeusok*-nak nevezték. Dívik a *kazár* elnevezés is, mely eredetileg a Magyarország északkeleti részén lakó zsidóság neve, de használatos egyetemes értelemben is. „Az a bizonyos *társadalmi réteg, a választott nép, a született liberálisok, a világ legöldöklőbb negroid fajtája*” (Nép, 1923. júl. 9.). A magyar nemzetiséggel szemben: *nemzetközi, internacionális, idegen elemek; új magyar* ellentétben a „fajmagyarral”. Viszont *faji sajtó* a zsidó sajtót jelenti. *Nem Árpád-dal jött.*

Itt is utalunk az efféle kifejezések keletkezésére nézve jellemző párbeszédre, mely a parlamentben Dabasi Halász Móric és Vanczák János közt folyt:

D. H.: Az utóbbi időben úgy vesszük észre, hogy itt egy *idegen, a magyarral ellenkező mentalitás* dolgozik. — V. J.: Zsidó. — D. H.: Ezt nem mondtam. Ha V. képviselő úr úgy akarja, ám legyen.

A zsidóság politikai pártállásáról valók a következő kifejezések, mint: *liberális, demokrata, merkantilista, elvtárs.* Az Ujságban (222. sz.) olvassuk: „*Liberálisék, demokrataék, avagy szociálisan nemzetközi ugyanazék* — mondjuk no: zsidóék, hisz egészen egyre megy.” A háború alatt a *hadsereszállító, az új gazdag* kifejezés jött divatba; az ellenforradalom idején, mikor a zsidóság a konszolidációt sürgette, a *jogrendes.* „A válasz egyszerű, Pálffy véletlenül keresztény, Grün pedig *jogrendsarjadék*” (Szózat, 1922. IX. 20.). Keletkeztek elnevezések a legszokottabb zsidó nevek szerint is. „A *Jakaboknak* sohasem volt hazája”, hirdette az egyetemi ifjúság egyik plakátja, a *Kóvik, Kohn és társai.* A „mádi zsidó” helyett tréfásan a *mádi regálebérlőt* szokás emlegetni.

Az aposiopesisre Lendvai István *Ceglédi induló* c. költeményét idézhetjük, mely a Nemzeti Élet 1923. szept. 2. számában jelent meg:

„Üsd a szemtelen . . . kat,
Kik hazánkat tönkretették,
Mert ez a bitang . . . had,
Ez a legnagyobb ellenség.

Az ügy a törvényszék elé került s a vádlott azzal védekezett, hogy versében nem kell szükségképen a zsidókat érteni, vonatkozhatik az az oláhokra is (V. ö. A Reggel 1925. jún. 8.).

VII.

Ime az eufémizmus társadalmi hivatása.

De vajjon eleget tesz-e neki mindig s szolgálja-e a társadalom talpkövének, az erkölcsnek követelményeit? Vagy nincs más rendeltetése, mint hogy énünk bizonyosfokú elnyomásával életküzdelmünknek pusztá eszköze legyen? Valóban nincs-e bizonyos veszedelem abban, ha a bűnökről, vétségekről leplezve, enyhítve, szépítve, vagy ép a humor hangján beszélünk? Helyes-e, ha a hazugságot

tévedésnek, a gazembert *élelmesnek*, a ravaszt *okosnak*, az utcai nőt *kéjhölgynek*, a rablót *szegény legénynek*, a kalózokat, mint már Aristoteles megemlíti — a *tenger vámszedőinek*,¹ a kíméletlen hadisarcot *jóvátételnek* nevez-zük? Ha a tolvaj argótból kifejezéseket veszünk át s a bűnről a tréfa könnyed nyelvén beszélünk?

Valóban Geleji Katona István, a szigorú református prédikátor, annak rendje szerint meg is rója ezért ezt a nyelvszokást s elítélendő visszaélésnek minősíti. „Né-melyekkel valami vétkes dolgoknak jegyeztetésekre közönsé-gesen a magyarok visszaélnek: mint mikor a nyálaskodót vagy trágárt *nyájasnak*, a dőslést *mulatásnak*, a tékozlót *barátságosnak*, a tséltsapot *katonaembernek* etc. mond-ják. Néha pedig még a tisztességes nevezetet is gyaláza-tosért veszik: mint a *jó embert* bolondért vagy tsufért” (Corpus Gramm. 325—326. Simonyi: A magyar nyelv 330). Jókai A magyar nábob-ban fakad ki nem ilyen komoran, de mégis rosszalólag: „A mívelt köröknek saját szótára van: a durvaságot híják *szelességnek*, a rossz kifejezéseket *eredetiségnek*, a hevességet *férlíasságnak* és a figyelmet-lenséget *komolyságnak*” (II. k. I.). Mindebben van igaz-ság, s ha a bűnökről elnézőbben beszélünk, hajlandóbbak vagyunk elnézőbben ítélni is. Ez azonban nemcsak az eufé-mizmus kérdése. A modern társadalmi felfogás általában a „tout comprendre c'est tout pardonner” elve felé haj-lik. Az a kérdés, mi kevesbíti inkább a bűnöket: a régi szigorúság és megtorlás-e, vagy az újabb enyhébb irány és társadalmi finomság? Ez pedig ma is nyílt kérdés, melyet különféleképp lehet megítélni s melynek tárgyalása messze vezetne.

Az bizonyos, hogy az eufémisztikus használat meg-ronthatja a szó jelentését. A német *List* szó vala-mikor okosságot, értelmet, sőt bölcseséget jelentett. *Gottes List* a régi németiségben az isteni bölcsesség. De mivel a szót a „ravaszság, csel” értelmében eufémisztikusan hasz-nálták, idővel egészen ezt a pejoratív jelentést vette fel.

¹ Aristoteles Rhetorikája. Ford. Kis János 224. l.

A *frech* szó bátort, merészet jelentett valamikor, ma szemtelent. A *wahnwitzig* eredetileg csak a. m. tudatlan, később: eszelős. Az *idióta* a görög ἰδιώτης „saját, magános” szóból ered s tulajdonképen a magánembert jelentette a hivatalos személyekkel szemben, tehát laikust, a be nem avatottat, a dologhoz nem értőt. Ebből fejlődött ki mai megvető jelentése. Hasonló a francia *benêt* jelentésfejlődése a latin *benedictus*ból s az angol *silly*-é, mely voltaképen a német *selig*gel egy. A *crétin* a *christianus*ra megy vissza, de itt, úgy hiszem, az iróniának nagyobb szerepe van, mint az eufémizmusnak. Ezekhez hasonló a magyar *jámbor* szó fejlődése, mely a „jó ember” összetétele, mint a fr. *bonhomme*, s mint az, ma sem vesztette el eredeti jó jelentését. Ilyen az *együgyű*, er. szintén csak „egyszerű”. Jó értelme még ma is megvan, mint a német *einfältig*nek s a latin *simplex*nek, habár ritkábban is. Arany írja Tol-diban: A király azonban nem neheztelt érte, Mert az *együgyű* szív nyelvén igen érte (XII. 15.). A német *schlecht* azonban már teljesen elvesztette *schlicht* jelentését s hozzánk is mint *slejt*, *selejt*, *selejtes* került át. A latin *mentiri* eredetileg *mens*-szel függ össze s eufémizmus volt a hazugságra vonatkoztatva. A *potio*, ital, már a rómaiaknál orvosságot, bájítalt, mérget jelentett; a fr. *poison* csak ez utóbbi értelmű. A német *Gift* a *geben* igéből er. csak adás, beadás (v. ö. das Gift és die Gift). A magyar régiségben az *étet* és *megétet* a. m. megmérgez. Verbőczit megétették, meghala (Nyt. Sz.). A megétetett János (Népballada). A fr. *maîtresse* er. úrnő. Corneille *Polyeucte*-jében azt mondja Pauline a darab hősről: Mon père fut ravi qu'il me prit pour maîtresse, azaz atyám örült, hogy ő eljegyzett; itt tehát a *maîtresse*, menyasszony, igen szép eufémisztikus jelentéssel. Hasonló a görög ἑταίρα fejlődése, mely er. társnő, barátnő. Ezt az értelmet a latin *amica*, a fr. *amie* s a német *Freundin*, a magyar *barátnő* is felvette. A német *Dirne* a. m. *Dienerin*, de a *Weib*, *Weibsbild*, *Frauenperson*, *Frauenzimmer*, das *Mensch* szintén lassanként rossz mellékízt kaptak, mint a m. *dáma* és *hölgy*, sőt legújabban a *nő* is. Nem a neje, hanem a *nője*.

Ugyanúgy: fia és *fiúja*. Hasonlóképen az olasz *fanciulla*, *donna* s a spanyol *manceba* és *dueña*. Az angol a *queen*, királynő, mellé egy ortografiaiilag megkülönböztetett rosszértelmű *quean*-t teremtett. Az udvarias eufémizmusra különösen hajló francia nyelv egész sereg kifejezést kóptatott el a „fiatal leány” fogalmára, mint *bachele*, *mescine*, *touse*, *garce*. Ma már a francia egy fiatal leányról nem mondhatja egyszerűen *une fille*, hanem csak *une jeune fille*, ha nem akar esetleg sértő félreértésre alkalmat adni. A német *Person* s a magyar *személy*, *nőszemély* is pejoratív értelműekké lettek.²

Igy történik, hogy az eufémisztikus szavak idővel nem egyszer elvesztik eufémisztikus jelentésüket s megszűnnek enyhítő, szépítő kifejezések lenni úgy, hogy a beszélőnek új fordulatokról kell gondoskodnia. A német *albern* eredetileg a. m. *ganz aufrichtig*, a *krank* er. eufémizmus volt a *siech* helyett. A fr. *malade* er. *male aptus*, tehát csak könnyebb rosszullétet jelent, mint a német *unpäßlich*. A fr. *trépasser*, mely ma *mourir*al egyértékű, a l. *trans* és *passus* összetétele, tehát voltaképpen csak „átmenet”, elköltözés. A m. *árnyékszék* ma már alig mondható eufémizmusnak, noha er. nyilván az volt. A Nádor-kódex a poklot még a „világ árnyékszékének” nevezi (65). A régi *kamaraszék* egészen megfelel az angol *closet*nek, mely er. szintén „szobácskát” jelent, de e. h. is már szebb a *toilette*, a *W. C.*, sőt a teljes aposiopesis, a *00*.

Egy más visszaélés az eufémizmus használatával az, mikor saját személyünk emelésére alkalmazunk szépítő kifejezéseket. Amikor nem hibáinkat leplezzük, hanem az embereket meg akarjuk tévesztetni igaz mivoltunk felől azáltal, hogy jelentékenyebbnek, előkelőbbnek, kiválóbbnak tüntetjük fel a valóságnál. E nagyzoló eufémizmus ellen dörög Schopenhauer, mikor így ír: „Daß heututage in der deutschen Literatur humoristisch überhaupt

² V. ö. Nyrop. Das Leben der Wörter. Leipzig. 1903. I. 19., 33., 37., 38., 40. l. — Simonyi Zsigmond. Jelentéstani szempontok. Akad. Értek. 1916. 9. l.

gebraucht wird, entspringt aus der erbärmlichen Sucht den Dingen einen vornehmeren Namen zu geben, als ihnen zukommt, nämlich den einer über ihnen stehenden Klasse: so will jedes Wirtshaus *Hotel*, jeder Geldwechsler *Bankier*, jede Reiterbude *Circus*, jedes Concert *Musikalische Akademie*, das Kaufmannscomptoir *Bureau*, der Töpfler *Tonkünstler* heißen, demnach auch jeder Hanswurst *Humorist*“ (Die Welt als Wille und Vorstellung).

Végre az eufémizmusnál is beleeshetünk abba az emberi hibába, hogy kifejezéseinket érzelmi hatások alatt túlozzuk s így bizonyos hiányokat, hibákat, tökéletlenségeket annyira szépítünk, hogy egészben már hamis képet nyújtunk a szóbanforgó személyről, vagy tárgyról. Így láthatja például a szerelmes kedvesét s mikor róla beszél, hibái is mind erényekül tűnnek föl. Molière kitűnően rajzolja ezt a lelkiállapotot a *Misanthrope*-ban, hol Eliante így szónokol:

A szenvedély nem könnyen lel hibát
S szerelme tárgyán csupa fényt talál.
Tökélynek véli még a foltot is,
S tud annak adni kedvező nevet.
Sápadt a szép, csak *lilíomfehér*;
Koromszínű? A legszebb *barna* csak;
Sovány? *nyulánk és könnyűtermetű*;
Kövér? alakja *méltóságteli*;
Piszkos s magával mitse gondoló?
Csak *elhanyagolt szépség* a neve.
Ha óriás: már *istennő* alak;
Ha törpe: *égi bájok kivonatja*;
Kevélynek? *szíve koronára méltó*;
Ravasz? *szellemdús*; bamba? *jószívű*.
Ha csacsogó: *kifogyhatlan kedélyű*;
Ha kuka-szótlan: csak *szemérmetes*.
A lángoló szerelmes kedvesét
Imádja minden gyöngeségével (II. felv.)

E hely mintha csak utánzása volna Lucretius Carus
De rerum natura megfelelő helyének:

A feketét mondják *barnásnak*, a ronda *feszetlen*;
Palladionka a macskaszemű: a merevtagu *dámvad*;

A pici, törpe, szakasztott *Grátzia* és csupa szellem;
 Főnkelt, tiszteletes *fenség* a szörnyű debella;
 Az, ki lihegve beszél, *selyp*, és a néma *szemérmes*;
 A tüzes és nyelves, sustorgó *lámpavilág* lesz;
Karcsu babácska az, akiben élet alig maradt már
 A nagy aszottságtól, s ha kit a keh megölt, *lebegő lény*;
 És a vesés, melles meg kész *Ceres*, anyja lacchnak;
 A pisze *Sylenus* — s *Satyrus nő* s *csókos* a pittyed.
 Hosszas lenne előszámlálnom minden efélet. (T. Lucretius Carus. A természetről. Ford. Fábián Gábor. IV. 1156—1168.).

VIII.

Értekezésünk eddigi részében a tárgyi szempontot vettük alapul s az eufémisztikus kifejezéseket tartalmuk szerint csoportosítottuk. Lehet azonban formális szempontot is alapul venni s azt vizsgálni, milyen stilisztikai eljárásmódokat fejlesztett a nyelv az eufémizmusok terén. Lássuk most ezeket!

Egyik formája a teljes elhallgatás (aposiopesis, reticentia), mint pl. ha Isten nevét nem veszi szájára a hívő, vagy azt mondja helyette: *A Név*. Ilyen az is, ha csak a jelzőt mondjuk, a tulajdonnevet pedig elhallgatjuk mellőle, mint pl. Krisztus helyett a *Názáreti*, vagy *Megváltó*, *Üdvözítő*. Különösen káromkodásokban, átkozódásokban gyakori az elhallgatás, mint pl. a latin eposz *Quos ego*ja, amely után el van hallgatva az átok (magyarul: *Azt a...*), *Adta* kölyke! Majd *adok* én neked! Majd *mit mondok*! Kendé bizony az árnyéka, mert *olyat mondok*, *hogymég a...* Arany: A fülemile). Az Akadémia jutalmazási ügyéről *sokat lehetne beszélni*, sokat és nem örvendetes dolgokat, de maradjon máskorra (B. Hirl. 1913. ápr. 29). Lehet jelezni csak a főbb betűkkel valamit, rendszeren a kezdőbetűkkel, ha nem akarjuk egészen kimondani: W. C. — *Tbc.* — *Ö. m. a. f.* (Göre Gábor Gárdonyinál).

Másik módja az elhallgatásnak, vagy inkább elrejtésnek, hogy megváltoztatjuk a szó alakját. Ilyen

a latin *edepol* e. h. e de (deus) Pol (Pollux). A német *sapperlott* e. h. Sacrament. A magyarban bizony *Istók*, a *teremburáját*. Ejnye *gízom-gázom* (Mikszáth: Ne okoskodj Pista). *Regbe súgta. Beste kura fi...* zetésért látni a vendéget (Arany: Pázmán lovag). Az *istenfáját, kibabráltak vele, búval bélelt, boronált, borított* igen triviális kifejezéseket takarnak. Mi a *fészkes fülemüléért* hajszoljuk mi a külföldi kölcsönt? (Magyarság, 1923. XII. 7.). Helynevek is szerepelhetnek szójátékszerűleg, mint: *Bajára* ment (szükségére). *Árokszálláson* volt (részeg), *Pincehelyről* jött (u. a.). Er ist von *Borneo* (bornirt), von *Greifswald* (lopott). J'ai besoin d'aller à *Argenton* (pénzre van szükségem), être dans la rue de *Tournon* (zavarban lenni), aller à *Montretout* (ha a hölgy rendőrorvosi vizitre megy).

Harmadik módja az elhallgatásnak a sejtetés, amikor nem mondjuk meg világosan az illető dolgot, csupán célozunk rá. Ilyen: Julcsa úgy van. Épen úgy, mint *akkor éjjel* (Arany: Ágnes asszony). Elment oda, *ahonnan nincs többé visszatérés*. Odament, *ahová a király is gyalog jár*. De az *egri lányból* sem lett *egri asszony* (Arany: Az *egri lány*). Bement a lány, de *mint leány Többé nem jöve ki* (Hamlet). Harmadszor is jelt ad, de azt András *nem hallja már* (Tompá: András herceg sólyma).

2. A leplezés. Úgy választjuk a kifejezést, hogy az mintegy leplezze a valóságot. Ennek többféle módja van:

a) Az általánosítás. Nem mondjuk meg határozottan, hogy miről van szó, hanem a fogalmat a maga általánosságában, azaz tágkörűségében nevezzük meg.

Gyilkos, tolvaj: *tettes*. Verekedés: *tettlegesség*. Rézszeg: *ittas*. Büdös: *rosszagú, szagos*. Ellopta: *elvitte*. Felakasztották: *kivégezték*. Kidobta: *eltávolította*. Öt évet ült, *iszik, sükségre megy*. Más állapot. A *legrosszabbtól* lehet tartani. Ez még *végzetessé* válhat. György miá' kit Isten *akárhová tegyen* (Ar. Toldi VI.).

b) A körülírás, mely úgy sejteti a dolgot, hogy csak bizonyos körülményeire utal.

Azokkal időzöm, akik *másszor voltak* (Toldi szerelme).

I). *Felvette a néhai nevet* (Arany: A tudós macskája). Györgyöt e csapással *hűs verembe* tennék, *Isten kenyéréből hol többé nem ennék* (Ar. Toldi II.). Elkíséri a nép a *kicsiny ajtóig, mellyel a világi élet becsukódik* (Arany. A hamis tanu). Tudta, hogy az, *aki a szívet vizsgálja*, Minden kívánságát benne megtalálja (Ar. Toldi IV). Hogy övét el nem hagyja, *ki mindnyájunk édesatyja* (Arany: Itthon).

c) A képes beszéd. Jó szolgálatot tesznek e célra a képes szólások, amelyek nem mondják ki egyenesen, nyíltan a dolgot, hanem a képpel csak reá utalnak.

Nincs ki a négy fertálya, négy kereke. Nem hiszik, hogy *kártyája ki volna* (Arany: A falu bolondja). Kevés a *vágott dohánya* (Ar. A tudós macskája). Rossz fát tett a tűzre, nincs rendben a szénája, kosarat kapott, kitették a szűrét, a pohár fenekére nézett, felöntött a garatra, üresen hagyta a csizmáját, elejtette a kis kést. Bekukkant, mint *Bolond Istók Debrecenbe*. Annyit ért hozzá, mint *hajdu a harangöntéshez*. Akkor jön vissza, mikor *Csaba Görögországból*.

d) Az idegen szavak is enyhíthetik a kifejezés erejét, mert burkoltabbak, kevésbbé világosak; azonkívül azal, hogy tudományosabb hangzásúak, mintegy magasabb régióba emelik a beszédet.

Ha valakiről azt mondjuk, hogy *inzultálták*, nem olyan sértő, mint: elverték, felpofozták. *Simplex, rusticus, indolens*, nem oly erős, mint együgyű, paraszt, hanyag. *Plagizál* szebb, mint lop. *Closet, latrina* finomabb kifejezés, mint árnyékszék. Különösen divatos betegséget idegen szóval említeni, mint: *epileptikus, paralysis, ekzéma, diarrhoe, haemorrhoida*.

Marceline bátyja zeneszerző, kedves, hülye. *Gigoló*: mondjuk franciául, mert magyarul nem illik. Marceline kis nő, könnyű, buta, lelkiismeretlen. *Kokott*: mondjuk franciául, mert magyarul nem illik. (Újság. 1930. jan. 12.)

e) A tagadás, vagy inkább tagadva állítás, azaz a fogalmat úgy állítjuk, hogy az ellentétét tagadjuk.

Nem szép: kevesebbet mond, mint rút; *nem jó:* kevesebbet, mint rossz. *Nem a legszebb, nem a legjobb,* még kevesebbet, mert itt az ellentét még nagyobb. Épen így, ha nyomatékosító szócskák erősítik az ellentétet. *Nem épen jó, nem valami szép, nem egészen igaz, nem igen hitte, nem nagyon tudja, nem túlságosan gyakori, nem felette szapora. Nem közönséges eset, nem mindennapi tehetség. Nem tréfa. Nem megbízható ember. Nem érzi jól magát.* Az ügy *nem áll jól.* Ezt *se nekem* mondták. *Nem bolond* ember volt ám ő. (Arany. Bajusz). Mit én *nem egészen dicstele-nül* kezdék (Petőfi. Arany Jánoshoz). *Ha nincs ellenére, ha nem untatja* szerényebb kifejezések, mint: ha tetszik, ha mulattatja. Épen így: *Nem parancsol* egy szivart? *Nem furcsa ez? Nincs igazam? Nem mondhatnám.* Ez minden, csak *nem tisztességes* eljárás. Tökéletes *ellentéte* volt annak, amit szépnak nevezünk.

3. A szépítés. Kíméletességünkben, udvariasságunkban néha annyira megyünk, hogy egyenesen szépítjük mondanivalónkat. Ezt azzal érzük el, hogy az illető hibát úgy tüntetjük föl, mintha a neki megfelelő erény túlzása lenne; mi aztán csak magát az erényt említjük. Hiszen Aristoteles értelmében úgy foghatjuk fel a bűnt, hogy az valamely erény túlzása.

A szemtelenre azt mondják, hogy *élelmes*; a ravasz: *okos*, a gyáva: *óvatos*, az együgyű: *jámbor*, a mocskosbeszédű: *szabadszájú*, a göromba: *egyenes*, a neveletlen: *természetes*, a rest: *kényelmes*; a terhesség: *áldott* állapot; meghalt: *megboldogult*, *jobblétre szenderült*.

Ilyen az Erinnysek helyett *Eumenisek*, Maleventum helyett *Beneventum*. Ilyenek a betegségek elnevezései, mint himlő: *eulogia*, pestis: *kalotüché*. A héberben a temető: a *jó hely*.

4. A kicsinyítés is gyengíti a szó értelmét: *Butácska, buti, kis buta; oktondi. Lassacskán. Szépecskén* vagyunk. *Jócskán* van. *Nagyobbacska* fiú.

Ha valakire állatnevet alkalmazunk sértő szándékkal, akkor a fiók neve kevésbé durva lesz, mint a fejlett állaté, *Malac* kevésbé sértő, mint *disznó*, *csacsi*, mint *sza-*

már, *borjú*, mint ökör, marha; *liba*, mint lúd, *libuska* még kevésbé; *csirke*, mint tyúk.

Igéknél a gyakorító képző végzi a gyengítést, azzal, hogy a cselekvés ismétlése mellett elaprozását is kifejezi: *Festeget, olvasgat, irkál, keresgél*.

Kérelem enyhítésére is alkalmas a kicsinyítés, hogy szerényebbnek, tehát könnyebben teljesíthetőnek tűnjék fel: egy *kis* kenyeret, egy *kis* vizet, egy *falat* kenyeret, egy *pohár* vizet. *Csak egy krajcárt* a nyomorék gyermekeknek. *Egy kis szívésségre* kérném.

5. A feltételelesség, a feltételes mód, azzal gyengíti az állítás erejét, hogy alattomban oly körülményt sejtet, mely miatt az állítás bizonytalanná válik.

Képném szépen gyengébb, mint kérem szépen, mert efélét kell hozzáérteni: ha nincs ellenére, ha nincs terhére, ha nem vagyok alkalmatlan. *Nem hinném*: ha szabad véleményem mondandom, amennyire az ügyet ismerem. *Úgy gondolnám*. *Volna* kedved hozzá? Az ügy tehát rendben *volna*. Ki hitte *volna*? Nemcsak a kijelentést, a fölszólítást is enyhíthetjük ilyen módon: Angyalom Piroskám — a gazda kiszólal — *Hoznál* egy ital bort a fehér kancsóval! (Ar. Toldi. szer. I.).

A latin nyelv is ismeri a coniunctivus potentialist, de ott e jelenség szűkebb körű, mint a modern nyelvekben. At non suscipi bellum oportuit: kellett *volna*. Nolo amittere: nem *szeretném* elveszíteni. Volo venire: *szeretnék* elmenni. Illud vero utique scire cupio: minden áron *szeretném* tudni. A magyarországi konyhalatinság sokat vétkezett e tekintetben, pl. abban az ismert verses termékben, amely egy özvegy férfi gyászát tréfás módon rajzolja váltakozó magyar és latin sorokban: Meghalt feleségem, Satis tarde quidem, Oda reménységem, *Debuisset* pridem, szabatos latinsággal *debebat* lenne helyén. *Difficile est dictu*. Es ist schwer zu sagen. Nehéz *lenne* megmondani.

A feltételes mód tagadással is párosulhat s akkor még bizonytalanabb, még félénkebb az állítás.

Nem lenne szíves? *Nem volna* kedved hozzá? *Nemdenem* a Toldi Lőrinc fia *volnál*? (Ar. Toldi XII.).

A kifejezés erejére nézve v. ö. a következő szólásmódokat: *Szíveskedjék! Lesz szíves? Lenne szíves? Nem lenne szíves?*

6. A tréfa. Sokszor enyhíti valamely állítás súlyos, kellemetlen voltát az is, ha a tréfa színébe öltöztetjük. A humor derüje ilyenkor jótékonyan világít bele a helyzet komorságába.

Az ostoba emberről pl. azt mondják, hogy *nem találta fel a puskaport*; az ügyetlenre, hogy *eltalálta szarva közt a tőgyit*; akit pofon ütöttek, hogy *nyakon simították, képen törülték*; aki meghalt, *deszkát árul Földváron. Szent Bibic napján*: soha napján (Mny. XI. 87.). A borhamisító megkereszteli a bort; a tolvaj *hűvösre* kerül. A részeg *berűgött, becsodálkozott, az eget is bögőnek nézi*; akit elvertek: *elnadrágolták, kiporolták a nadrágját*. Ilyen még a *nyakleves* (Ohrfeige), *barack, dutyi, enyveskező, rókáz, kiebrudal* és sok más.

IX.

Szóljunk még néhány szót az eufémizmus ellentétéről, a kakofémizmusról, vagyis azon eljárásról, mikor a szó értelmét a valónál rosszabbnak tüntetjük fel.

Aristoteles Rhetorikájában a következőket tanítja: „Mikor valami tárgyat dicsérve akarunk kiemelni, akkor ugyanazon fogalom alá tartozó kifejezések közül a jobbik képleges kifejezést, mikor pedig gáncsolva szólunk, a rosszabbikat kell választanunk. Ezzel azt akarom mondani: ha akkor, midőn mindakét ellenkező kifejezések egyazon nemű fogalom alá esnek, a koldulóról azt mondjuk, hogy *kér* és a kérőről azt, hogy *koldul*; minthogy mindakettő kívánást jelent, tehát úgy cselekszünk, mint itt tanítjuk. Hasonlóképen némelyek azokat *Dionysos tányérnyalóinak* hívják, kik magokat *művészeknek* nevezik; mindakét kifejezés képleges, az egyik becstelenítő, a másik ellenkező. Így a tengeri haramiák magokat mái napon *vámszedőknek* hívják. Azért a bűnösről is lehet mondani, hogy *hibázott*,

s a hibázóról, hogy *bűnt követett el*; s a tolvajról, hogy valamit *elvett*, vagy hogy valamit *elrabolt*." (Arist. Rhet. Ford. Kis János. 227.).

Aristoteles e sorokban megállapítja, hogy minden mondanivalónkat két irányban fejezhetjük ki: *melioratív* és *peioratív* irányban, vagy más szóval *eufémisztikus* és *kakofémisztikus* módon. Mily hatás alatt szépítjük, mily hatás alatt rontjuk? Mint láttuk, szépítjük félelemből, tiszteletből, de kíméletből, tapintatból, gyengédségből, szeretetből is, durvítjuk harag, megvetés, gúny hatása alatt, általában tehát a gyűlölet fogalmi körében. Az eupémizmus és kakofémizmus is tehát lelkünk két alapérzelme, a szeretet és gyűlölet körül forog. Mindkét csoportot jellemezheti a túlzás is, melyre érzelmi kifejezéseink általában oly igen hajlandók. Ily felfogás szerint a kakofémizmus köre igen kiszélesednék s egyenlő terjedelmű lenne az eupémizmusével. A stilisztikai hagyomány szerint azonban az eupémizmus körébe nem sorozzuk az összes szeretetkifejezéseket, hanem csak azokat, melyek végső elemzésben félelmi hatások alatt jönnek létre s viszont a kakofémizmus körébe is csak azokat szokás számítani, ahol valamely szép, vagy jó dolognak félelemből adunk rút nevet. Ez utóbbinak oka az az ősi hit, hogy a szépség, hatalom, gazdagság, általában az öröm, szerencse, boldogság felkelti a rossz szellemek haragját, kihívja az istenek irigységét, a Végtet bosszúját s a kakofémisztikus névadással az illető személy vagy tárgy értéktelenségét jelezve, mintegy elhárítjuk felőle a titkos hatalmak kártevését. Így azután nagyon megszűkül a szorosabb értelemben vett kakofémia területe.

Igazi kakofémia ily értelemben voltakép csak a primitív, babonán alapuló vallás terén van. Amint láttuk, a primitív anya olyan óvóneveket ad gyermekének, melyek annak létezését is titkolják, mint a *Nemél*, *Haláldi*, vagy rövid életére célozva a *Mavagy*. Ugyanígy ad olyat is, mely rútságát jelzi, hogy a gonosz haláldémontól megmentse: hiszen nem érdemes elragadnia! Ilyen óvónév az 1059-ben feljegyzett *Szemét*, vagy a karakirgiz *Palčyk* név, melynek jelentése: pizok. (Németh Gyula. Debrecen

nevének eredete. Klebelsberg-album 1925. 140.) Nyrop említi, hogy a szlovének újszülött gyerek látásakor így kiáltanak fel: *Ti gerdoba* (Te szörnyeteg). Sziléziában a szép gyermekre azt mondják *Schweinehund*, *Schweinebraten*. Korzika szigetén a malocchio jettatura, a szemverés ellen úgy védik a gyermeket, hogy ezt kívánják neki: *Che tu sia maladetto* (légy átkozott!).

A teológusok ilyen kakofémisztikus fordulatnak tekintik, mikor a Numeri XII. 1. Mózes *szerecsen feleségéről* beszél: „És szóla Mária és Áron Mózes ellen az ő szerecsen felesége miatt.” (Káldi ford.) A Szentírás e helyének aram fordításában, a Targum of Onkelos-ban „szép nő” van.

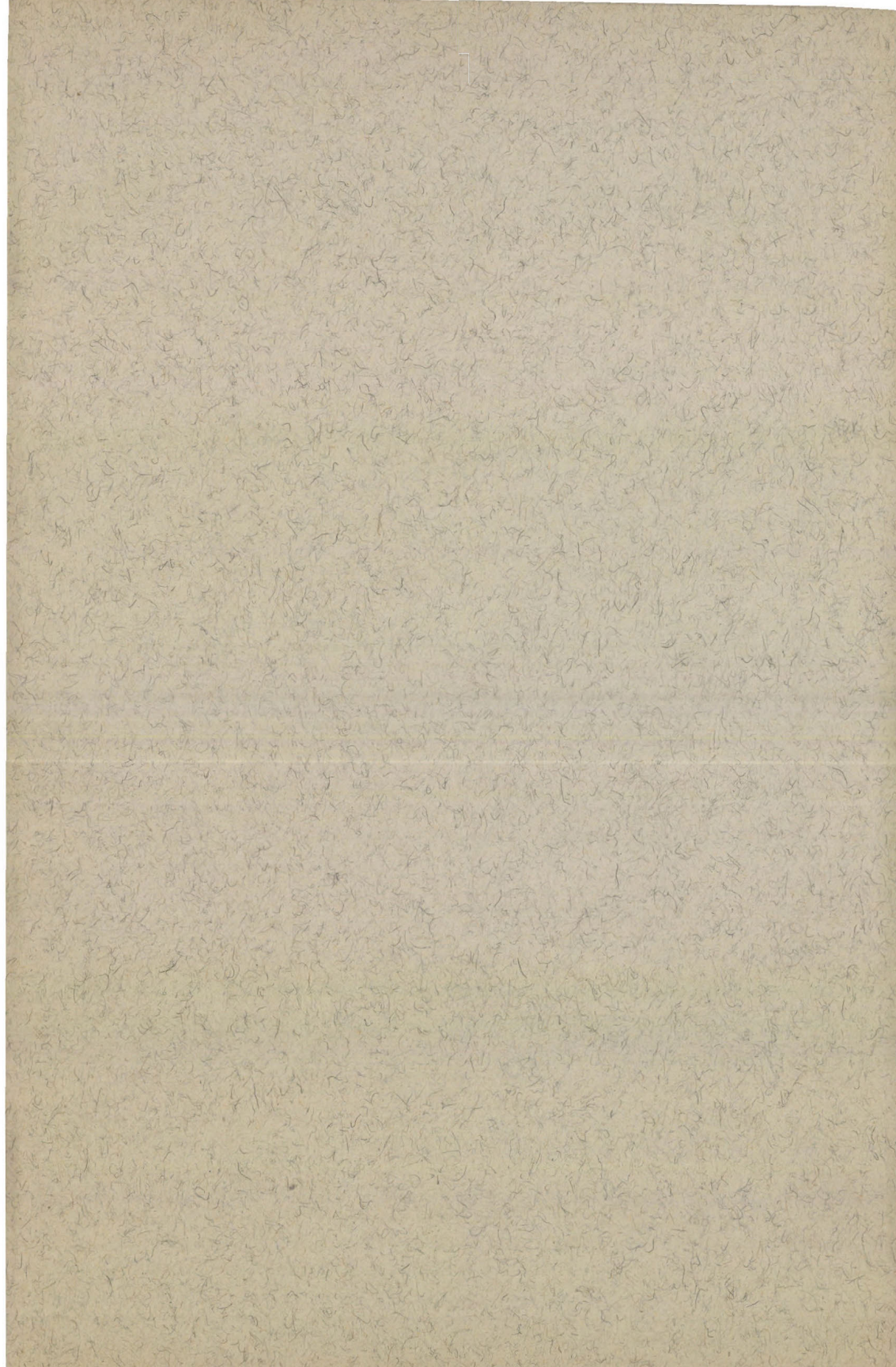
A Jewish Encyclopaedia a kakofémizmusok körébe sorolja azokat a peioratív kifejezéseket is, melyekkel az igazhívó valamely idegen vallás tiszteletének tárgyát illeti. Így pl. I. Királyok könyve XI. 7.: Akkor építé Salaman templomot Kámosnak, a moábiták *utálatos bálványának* a hegyen, mely Jeruzsálem ellenében vagyon és Moloknak, az Ammon fiai *utálatos bálványának*. II. Királyok könyve XXIII. 13.: A magasságbeli oltárokat is megfertézteté a király, melyek Jeruzsálem előtt valának az Olajfák hegyének jobbfelől való oldalán, melyeket épített vala Salamon, az Izráel királya Astóretnek, a Sidonbeliek *utálatosságának* és Mítkómnak, az Ammon fijainak *utálatosságának*. Ugyanígy: u. o. 24. Ilyen értelemben kakofémizmus volt nálunk az, mikor a reformáció korában a protestánsok a katolikusokat *bálványimádóknak* nevezték, ezek viszont őket *eretnekeknek*. Így lett kakofémizmussá a *pogány* szó is, mely eredetileg csupán „falusit” jelentett (paganus > pagus), azaz a régi valláshoz ragaszkodó római polgárt a már kereszténnyé lett városival szemben, később pedig hitetlen, kegyetlen barbárt.

Mindezen kifejezéseket azonban a gyűlölet, megvetés kifejezései közé is sorozhatjuk s így az eufémizmus szorosabban vett — félelmen alapuló — köréből ki is rekeszthetjük. Épily álláspontot foglalhatunk el a gúnynevekkel szemben, melyeket viszont Nyrop felvesz a kakofé-

mizmusok sorába. Különösen idetartozónak véli azokat, amelyeket szeretetből adunk az enyelgés nyelvén, amikor tehát az eredeti jó értelmet rosszra fordítjuk. Így a dán *skalk* (ném. Schalk) s a *krabat* (Bursche, er. a harmincéves háborúban vadságáról oly hírhedté vált horvát katona neve) az anyák ironizálva enyelgő kedvének köszöni eredetét. Nagy szerepet játszik ez az elváltoztatás a szerelmesek nyelvében, mikor egymást pld. *kutyának*, *medvének*, *vámpirnak*, *démonnak*, *ördögnek*, *szörnyetegnek*, *zsarnoknak* nevezik. Kármán József *mia cara seccaturának* (édes kín) nevezte Markovits grófnőt. Mindezekben a félelem annyiban játszik szerepet, amennyiben egy pillanatra felmerül annak képze, hogy az illető szót komoly értelemben vesszük, ám a következő pillanatban már a való tudatára ébredünk s épen az ellentétek e játéka, amelyen általában a humor, a komikum alapul, szül ez esetben is tréfás hatást, feloldva az első benyomás okozta megdöbbenést.

SÁRKÁNY-NYOMDA R.-T.
BUDAPEST, VI., HORN EDE-UTCA 9.
TEL.: AUT. 221-90

